

ЗМІСТ

ВІД УПОРЯДНИКА.....	3
<i>ЗАМІСТЬ ВСТУПУ – СТОРІНКА ДАВНЬОЇ ПУБЛІКАЦІЇ.....</i>	<i>5</i>
ЮБИЛЕЙ ЗАСЛУЖЕНОГО СВЯЩЕНИКА І ГРОМАДЯНИНА.....	5
<i>СПОМИНИ.....</i>	<i>7</i>
РАННІ СПОМИНИ.....	7
СТУДІЇ.....	9
В ГІМНАЗІЇ.....	9
ОДИНАК.....	11
ТАЙНИЙ КРУЖОК.....	12
Я ПО МАТУРІ.....	13
В ДУХОВНІЙ СЕМІНАРІЇ.....	13
ПРОГУЛЬКА ДО ХОРВАТІЇ.....	16
У СЛАВОНІЇ.....	18
В ІНСБРУЦІ.....	20
ВЕРІСГОФЕН.....	22
ДУШПАСТИРІЮВАННЯ.....	24
В ОЛЕСЬКУ (1910 - 1913).....	24
НАЗНАЧЕННЯ В ГОРОДОК (1913 Р.).....	26
НЕЧАЙНИЙ ВИЇЗД.....	27
НАШ ПОВОРОТ.....	29
ЗНОВУ В ГОРОДКУ.....	31
ПРОГОЛОШЕННЯ САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ.....	34
МОЄ АРЕШТОВАННЯ.....	35
В ДОМБ'Ю.....	36
ЯК Я ВИРВАВСЯ З ДОМБ'Я.....	37
НА ВІЛЬНІЙ СТОПІ.....	37
У САСОВІ.....	38
ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА.....	39
НІМЕЦЬКИЙ ВІДВОРОТ.....	41
В ЖУЛИЧАХ.....	41
РЕПРЕСІЇ.....	45
МЕНЕ АРЕШТУЮТЬ.....	45
У ТЮРМІ.....	46
КАРЦЕР.....	48

ЧЕТВЕРТЕ ПЕРЕСЛУХАННЯ.....	50
НА ВОЛІ.....	50
ДОКУЧУВАННЯ.....	51
ДАЛЬШІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ.....	52
ЗНОВУ АРЕШТУЮТЬ (1948Р.).....	53
НА ЛОНЦЬКОГО.....	55
В ЗОЛОЧІВСЬКІЙ ТЮРМІ.....	59
НА ПЕРЕСИЛЬНІМ ПУНКТІ.....	60
ДОРОГА ДО ЛАГРУ.....	61
В ЛАГЕРІ.....	62
ПОВОРОТ З ЛАГЕРУ.....	65
ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ.....	67
ДРУЖИНА, ПОРАДНИЦЯ І ПОМІЧНИЦЯ.....	67
ДОЛЯ ДІТЕЙ О.ВОЛОДИМИРА ЛИСКА.....	69
ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ О.ВОЛОДИМИРА ЛИСКА.....	72
<i>Бібліографія.....</i>	<i>74</i>

ВІД УПОРЯДНИКА

Перед Вами - унікальна, цікава і цінна своєю різнобічною інформативністю книжка. «Спомини о.Володимира Лиска» - це спомини людини високоосвіченої і надзвичайно активної громадянської позиції. Вони є автентичним свідченням про події, очевидцем яких був автор на протязі більш як півстоліття, причому, свідчення максимально правдиві і точні, оскільки автор був відданим священником, нездатним на найменшу неправду, зате володів здатністю об'єктивно і вичерпно оцінювати бачене. Писались дані спомини у шістдесяті роки без думки про їх публікацію, але з потреби залишити нащадкам правдиві відомості про ті драматичні події нашої історії, учасником яких він був.

Щодо особи самого автора «Споминів» - о.Володимира Лиска, то пропонуємо ознайомитись із давньою публікацією про нього газети «Діло» та оцінкою, даною йому у книзі Юрія Цегельського у книзі «Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову».

Отець Лиско писав свої спомини, будучи важкохворим, напівпаралізованим, прикутим до стільця і ліжка. Писав, долаючи фізичні труднощі, бо вважав це своїм обов'язком. Мусів писати двічі, бо перший варіант написаного був забраний кагебістами під час обшуку, з яким нагрянули на помешкання старенького, хворого священника. Вони не забували його... Боялись?.. Відчували, що він причиниться до виявлення тайного?..

Важко пережив втрату копіткої праці та почав її заново. Можливо, це було і його назначенням від Всевишнього. Така думка виникає разом із відчуттям якоїсь особливої Божої печаті на всьому його життю. Народжений у день Різдва Пресвятої Богородиці після відбуття його матір'ю Архирейського Богослужіння та прийняття Святих Тайн, він, селянський син, досяг вершин теологічної науки і не раз підкреслював, що відчуває дивний вплив Матері Божої на свою долю. Поручав Її опіці і своїх дітей, даючи всім своїм сімом дітям (і дочкам, і синам) при хрещенні друге ім'я Марія. А коли у 1964 році саме 21 вересня, на Різдво Матері Божої, хоронили о.Володимира Лиска, самі напливали роздуми про сенс такого збігу.

Створені о.Володимиром Лиском «Спомини» - це докладний, хоч і лаконічний, його життєпис. Але оскільки доля присудила йому бути у гущі подій напруженого періоду української історії, який включає дві світові війни, зміни різних державних формацій, панування на наших теренах різних окупантів із їхніми репресіями, які автор «дослідив» на собі, то цей життєпис є унікальним історичним документом.

Ознайомлення із «Споминами о.Володимира Лиска» буде не лише цікавим, а й корисним. Вони наочно відкриють перед читачем сторінки історії Галичини першої половини ХХ століття, детально проілюструють, як ліквідовувалась Українська Греко-Католицька Церква, допоможуть зрозуміти психологію не лише окремих осіб, а й цілих соціальних і територіальних груп сучасників автора. А це дозволяє вірно розуміти нашу історію, що, в свою чергу, допомагає справедливо й неупереджено оцінювати її наслідки та вибирати для себе праведний шлях.

У публікації даних «Споминів» максимально збережено лексико-синтаксичні особливості мови автора. Зроблено лише деяку корекцію правопису

відповідно до сучасних норм. У випадках вживання застарілої лексики чи діалектизмів, які можуть бути незрозумілі сучасному читачеві, додається сучасний відповідник.

Щоб інформація про видатного священика Володимира Лиска та його оточення була вичерпною, поміщаєм деякі додатки про осіб та події, які не висвітлені у споминах отця, але варті уваги.

Лідія Купчик

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ – СТОРІНКА ДАВНЬОЇ ПУБЛІКАЦІЇ

«ДІЛО», 8серпня 1935р., Ч.209, стор.5

Ювілей заслуженого священника і громадянина.

/25-ліття душпастирської праці о. В. Лиска/

28-го липня ц.р. громадяни м. Сасова святкували 25-ліття священства і душпастирської праці о. сов. Володимира Лиска. О. В. Лиско прийшов до Сасова на пароха з Олеська у квітні 1921.р. Сасів перед війною відомий своєю фабрикою паперців, кліматичною стацією, купелями та «угорськими» візками, що розходились по цілїм Поділлі (навіть за границю) - підупав сильно підчас війни; був геть знищений. В тому, що місцеве міщанство поволі почало приходити до рівноваги після воєнного лихоліття - чимала заслуга о.В.Лиска. Не диво, що ювілейне свято в день його імянин дало вислів признання за його працю.

Парохія прийняла святочний вигляд. Всі місцеві організації вже віддавна склали комітет для відсвяткування ювілею. У само свято зіхалися всі сусідні священники разом зі своїм деканом о. шамб. Юриком, щоб відправити в парохіяльній церкві у Сасові соборний молебен. В часі молебня сказав принагідну проповідь о. сов. Марків, парох Княжа. У гарній промові бесідник вказав на вартість душпастирської праці та на деякі епізоди з життя ювілята.

Вийшовши з селянської стріхи Ювілят власними силами здобуває собі науку. Вже в молодих літах проявляє він організаційний хист для народної праці. Що неділі майже і свята іде по доколичних читальнях чи то як люстратор, чи з рефератами чи як організатор сокільства. Йому завдячує свій передвоєнний початок багато читалень і сокільських гнізд Каменеччина. Коли став сотрудником в Олеську, оживають тут брацтва, росте просвітянський рух, «Сокіл» справляє свій прапор, при читальні засновується дута орхестра, будується «Народній Дім» і т.д. Коли у 1913. р. переходить о.Лиско на управителя парохією до Городка по знанім москвофільським громили о. Йос. Яворським, то в короткому часі зумів так зеднати собі інтелігенцію, міщанство, що стає там провідником майже всіх повітових організацій. За нього йде віднова старенької церкви, засновує 4-клясову приватну українську народню школу, захист для сиріт під проводом СС. Службениць, Українську Торговлю, що перемінюється небавком на повітову складницю, відбудовується велика камениця з салею «Власної Помочі».

Час його душпастирства в Городку - це час світової війни. Москалі в 1915. р. конфінують його і не дозволяють правити богослужень. Мали його вивезти в Росію, але він скрився. В 1919. р. йде до табору в Домбю, де перебув серед дуже прикрих відносин 7 місяців.

Завдяки праці о. Лиска в Сасові є там золотом сяюча церква, відреставрована друга старенька церква св.Николая, відбудовані після пожежі всі парохіяльні будинки, нові престоли і дзвіниця в долученім Побочі, новий читальняний дім у Сасові, 3 читальні (дві в Сасові, одна в Побочі), три

кооперативи (дві в Сасові, одна в Побочі), Український Кат. Союз з відділом ремісничої молоді та дві Марійські Дружини. За всю ту працю о. проповідник висказав Ювилятові признання і сердечні побажання.

По молебні мала відбутися академія в громадській салі, але її поліція заборонила. Тому решта точок наміченої програми відбулася на площі перед приходством. Були хорові продукції, деклямації шкільної молоді, привіти місцевих і повітових організацій.

На закінчення Ювилят подякував щирими словами за всі несподівані вияви прихильности, які його заохочують до праці для добра Церкви й народу.

СПОМИНИ

РАННІ СПОМИНИ

Я родився 21 вересня 1882 року в селі Лапаївка повіту Камінка Струмилова в день Рождества Матері Божої. В цей день кардинал Сильвестр Сембратович посвячував нововибудований храм в честь Матері Божої. На це торжество, як оповідали, зібралося дуже багато народа зі всіх довколишніх сіл. І моя мама ще цього самого дня рано була там в Камінці на Богослуженню і приступала до Сповіді. А пополудні я прийшов на світ.

Кардинала Сембратовича я бачив опісля, як мені було шість літ. Кардинал робив візитацію в тих сторонах, переїжджав нашу парохію Лани-Лапаївку і вступав до церкви. Я добре пам'ятаю, як він їхав. Сьогодні важні особи їздять автами, а тоді кардинал переїжджав своєю каретою, запряженою в три пари коней.

Мої родичі були селянами. А день мого рождества був замітний своїм торжеством і дивний мав вплив на ціле моє життя. Оповідали, що я, будучи ще малим трьох або чотирьохрічним хлопцем, стояв раз на подвір'ю з сусідським хлопцем, коли у нас в той час вивозили обірник з подвір'я. Я сказав до нього: «Яську, бери гралі і накладай обірник на віз». «А ти чому не накладаєш?»-спитав він. Я відповів: «Бо я буду ксьондзом». Я був ще дуже малим хлопцем і не міг цього поважно брати, але все ж таке, видно, було моє призначення. Бо хоч у молодім віці я мав різні труднощі і спокуси, навіть сам катехит, що сидів при матурі і чув мої відповіді, радив мені записатися на філософію, а я таки записався на богословіє.

Першу свою науку я побирав у сільській народній школі, а до третьої кляси записала мене мама до чотириклясової школи в Камінці Струмиловій, що була віддалена два кілометри від Лапаївки. Директором тієї школи був тоді старий учитель Ільницький, поляк, що ходив все з тростиною в руках, хоч сам був добрим чоловіком. Релігію уділяв шамбелян М.Цегельський, тодішній парох Камінки. Мій старший брат Ніль, скінчивши школу в Камінці, був уже в гімназії у Львові. Коли я скінчив четверту клясу в Камінці, брат мій скінчив третю клясу гімназіальну у Львові. Залізниці з Камінки до Львова ще тоді не було. Щоби по закінченню шкільного року привезти брата додому, тато мусів запрягати свої коні і їхати по нього. Так було кожний раз. Не раз і другі студенти присідали на наш віз.

Тимчасом я хотів поїхати з татом до Львова і здавати до гімназії. Коли я це раз сказав татові, тато був противний тому. Не тому, може, що це буде новий видаток, бо брат добре вчився і мав лекції, але тато більше боявся, що позбудеться хлопців, а сам буде мусів цілим господарством займатися. Тоді сказав мені: «Ви будете панами, а хто буде на ґрунті робити?» Але мама була іншої гадки і потягала за мною. Я мав ще двох братів і дві сестри. Один брат був старший, а один брат і сестри були молодші. Я, правда, що міг помагав у

господарстві, але про господарку не думав, я хотів вчитися. І коли прийшов цей день, що треба було їхати по брата Ніля, я також приготувався до дороги, хоч тато про це не знав. Тато приготував віз, запрягав коні, а я тимчасом перебрався в порядніше убрання, а книжки зв'язав ремінцем так, як колись носив до школи. Тато вже наладнав віз, зробив два сидіння, набрав мішок оброку, положив напереді, а ззаду воза, в так званому полукішку, вложив кілька в'язанок сіна, щоби було коням на дорогу на попас. З Лапаївки до Львова було більше як сорок п'ять кілометрів.

Коли вже коні були запряжені, тато виїхав з гумна перед хату. Звичайно так робив - вступав до хати, щоби взяти на дорогу хліба, батіг, закурити файку та дати ще деякі розпорядження. Я за той час, взявши зв'язані ремінцем книжки, незаметно вийшов з хати і скоренько виліз на віз та сховався під сіно, що було на возі. Тато вийшов з хати і, як звичайно, перехрестився сам, батоном зробив хрест перед кіньми, сів на переднім сидінні, рушив з місця і поїхав.

Переїхали ми Камінку, німецьку колонію Сапіжанку і вже мали більше як милю дороги за собою, як я підніс голову з-під сіна і закашляв. Тато обернувся і зі здивуванням сказав: «А ти тут що робиш?» Я нічого не відповідав. А тато, видно, пригадав собі, що я хотів їхати, і сказав: «Ну-ну, ходи ближче і сідай тут коло мене». Ми їхали цілу ніч. По дорозі раз попасали, а над ранком приїхали до Львова. Тут за жовківською рогачкою лишили коні в заїзднім домі, а самі пішли до міста на квартиру брата.

Брат Ніль мешкав тоді у отця-доктора Юрика, який був префектом і катехитом п'ятої гімназії і мешкав при вулиці Коперника, число 36. У нього мешкали сини його брата, а мій брат був їхнім інструктором і там мешкав. По привітанню тато розказав, в який хитрий спосіб я приїхав до Львова, а я сказав, що хочу здавати до гімназії. Брат сміявся, а отець-доктор погласкав мене по голові і сказав: «Ото, розумію, хлопець!»

Брат взяв моє шкільне свідоцтво з четвертої кляси камінецької школи і пішов записати мене до вступного іспиту, а отець-доктор Юрик запросив нас до себе на обід. Я, розуміється, був перший раз в інтелігентнім домі і при панським столі, може, і не вмів правильно держати ложку чи ножа в руках, но дуже добре пригадую собі цей гостинний прийом селянського хлопця. А о.др.Юрик, пізніше шамбелян Його Святости, певно, не представляв собі, що буде Золочівським деканом, а я - його наслідником.

У Львові було в той час п'ять польських гімназій, а одна - українська. Син нашого сусіда, секретаря староства, поляк і товариш мого брата, був уже в польській гімназії і потягнув брата до неї. Брат скінчив вже три кляси і добре вчився, а що тоді ще такого антагонізму не було, та й о.др.Юрик був катехитом там, то записав і мене до тієї гімназії. Це була п'ята гімназія, звана ще «бернардинська».

На другий день був вступний іспит до першої кляси. Наперед були письмові задачі. Я написав так добре, що з усного я був вже звільнений. Значить, я вже міг вертати додому. Брат купив мені гімназійну шапку, бо тоді якраз було розпорядження, що гімназійні учні мають ходити в мундурках. Я вернув додому вже як гімназійний учень.

СТУДІЇ

В гімназії

Школа моя була при вулиці Валовій, число дев'ять, і займала ціле крило старого монастиря ОО.Бернардинів, тому називалась бернардинська. Перед будинком була широка площа, відділена від вулиці муром. Гімназія мала ще свою філію, цілий одноповерховий будинок при вулиці Підвальній, число сім. Гімназія була польська, то ж і професори були здебільшого поляки. З українців були лише катехит о.др.Юрик, професор української мови в нижчих клясах др.Кость Лучаківський, а у вищих - др.Кирило Студинський, пізніше професор української літератури у Львівському університеті. Був ще перекінчик проф.Тадей Левицький, хоч отець-катехит упевняв нас, що він греко-католик і по-українськи говорить, но ми цього не бачили.

Я не буду давати характеристики професорів, скажу лише загально, що були ліпші і гірші, менше люблені і більше люблені. Загальну симпатію мали наш катехит о.др.Юрик і директор гімназії Прухніцький. Українців в цій гімназії було небагато. В моїй першій клясі на шістдесят учнів було чотири українці. Решта - поляки і жида. Жидів в першій клясі було вісімнадцять. І такий відсоток був менш-більш в кожній клясі. Так що, коли ми, греко-католики, зі всіх кляс збиралися в неділю на екзурту, нас було разом около сорока.

Я розкажу більше про себе.

В першій клясі ми мешкали з братом у тіточного брата, столяра Казимира Кнобльоха. Ми мешкали в сутеринах при вулиці Унії Люблинської, число шість. За мене родичі платили місячно десять золотих ринських. А брат вже сам оплачував за себе квартиру, бо мав лекції. Харч, видно, був скупий, бо я часто був голодний. Хліб братова ховала поза ліжку, а коли були пироги з ягодами, то вираховувала нам по сім пирогів.

В школі професори не робили національної різниці. В першій клясі на шістдесят учнів було трьох відзначаючих: поляк Скарбінські, я і один жид. Мені здається, що в нотах на свідоцтві цей поляк мене перевищив. Але в другій клясі я мав найліпше свідоцтво в цілій клясі, а було тоді в клясі більш як п'ятдесят учеників. Я мав на свідоцтві шість нот «відзначаюче» і дві «дуже добре». Може, до цього спричинився мій брат. Він щонеділі ходив на вивідуючі конференції. Одного разу він, прийшовши додому, почав мене сварити за це, що в каталозі в однім предметі я мав записано «добре», а не «дуже добре». Я уважав, що «добре» ще не є лиха нота і щось йому відповів. Він тоді мене вдарив. Я був тим дуже обурений і сказав: «Почекаймо, хто буде мати ліпше свідоцтво, ти чи я?» І я тоді старався кожну лекцію добре приготувати. Між професорами був один, що вчив географії, він жадав, щоб лекцію вивчати напам'ять. Як питав на годині, то мав звичай говорити: «Мели дальше». Тому я ходив на «Стрільницю», що була недалеко нашої квартири, і там вибубнював цілі сторінки географії напам'ять. При кінці півріччя я приніс свідоцтво і показав братові. Він прочитав і усміхнувся, а я сказав: «Тепер ти покажи своє свідоцтво». Але він не показав.

Вже в другій клясі родичі не потребували оплачувати за мене повної станції, бо взимі я дістав від директора школи талони на обіди до «Таньої

Кухні». Видно, був тоді такий комітет, що допомагав біднішим, а пильним ученикам. А в другім півріччю я вже мав дві лекції: одну за чотири золотих, а другу за п'ять золотих.

В третій клясі приходила вже грецька мова. В цій клясі, крім польської і української (на яку я записався як на надобов'язкову), мали ми три чужі мови: німецьку, латинську і грецьку. Щоб собі облегшити грецьку мову (німецьку і латинську ми вже брали від першої кляси), я купив собі вже з початку ферій грецьку граматику і грецькі вправи для третьої кляси і переробив їх на феріях, так що грецьку азбуку і кілька карток з граматики я вмів напам'ять. Так само початкові вправи я мав вже перероблені. І коли я прийшов до школи, це мені дуже допомогло.

Грецької мови вчив і був господарем кляси професор Гошовський. Він, як щось виловив, все запитував: «А хто потрапить це повторити або написати?» Я все зголошувався. І він так полюбив мене, що нову лекцію завжди казав мені читати. А коли хто до нього, як до господаря кляси, звертався в справі інструктора, він все до мене відсилав. В третій клясі я мав чотири лекції, а декотрим мусів відмовити. В третій клясі я вже міг сам оплатити собі станцію.

В цьому, тисяча вісімсот дев'ятдесят восьмому році, коли все так добре заповідалося, стрінув нас, цілу родину, тяжкий смуток. В часі ферій, третього серпня, несподівано померла при породі наша мама. Мама дуже нас любила і добре виховувала, а ми всі ще були малолітні. Тож зі смертю мами ми понесли велику втрату.

Мої родичі мали восьмеро дітей - чотири сини і чотири доньки. Нас двох було в гімназії, одна сестра також пізніше скінчила учительську семінарію. Один син був при війську (вже по смерті мами), а після війська став комендантом жандармерії. Дві доньки вийшли заміж за господарів, а та, що була учителькою, вийшла заміж за священника о.Йосифа Осташевського. Вдома лишились наймолодший син і наймолодша донька.

До цього часу ми мешкали у Львові разом з братом. В четвертій клясі я вже був сам, бо брат мій Ніль по шостій гімназійній клясі, хоч дуже добре вчився і мав стипендію, вступив до монастиря ОО.Василіян. Він рішився на цей крок під впливом реколекцій, які в тому році давав у нашій гімназії Василянин о.Сотер Ортинський, пізніше український єпископ в Америці.

Тепер вже я сам мусів займатися пошуками помешкання і всіма іншими справами, якими перед тим займався брат.

В четвертій клясі я дістав стипендію - триста п'ятнадцять золотих австрійських річно.

В Австрії часто бувало, що деякі багаті люди робили фундації-записи, щоби допомогти молоді в науці. Були стипендії для гімназійної молоді, були стипендії для університетської молоді. Такими стипендіями звичайно завідував Краєвий Виділ, який розписував конкурс і розсилав до всіх гімназій. Щоби дістати стипендію, треба було мати відзначаюче свідоцтво. Хіба фундація була шляхоцька, або родова, то звичайно таких умов не було.

Але стипендію не все можна було дістати, хоч малося добре свідоцтво. бо претендуючих було багато. Приміром, попереднього року я подавався о

стипендію і, хоч мав дуже добре свідоцтво, стипендії не дістав. Цього року, коли я подався о стипендію, я попросив тодішнього ігумена ОО.Василіян Андрея Шептицького (він тоді якраз дістав номінацію на станиславівського єпископа). Він мене і мої обставини знав. Раз тому, що мій брат, вибираючись на новіціят, часто у нього бував, а по-друге, я, відвідавши брата в Добромилі, привіз до Львова виготовлену там в кравецькій майстерні фіолетну рясу, згідно фіолетний монаший габіт, як будучому єпископові. Тож і мене Преосвященний знав. І коли я йому висказав свою просьбу, щоб він посприяв у Краєвому Виділі моєму прошенню, він охоче обіцяв та сказав, що справу розгляне. І як я пізніше довідався від директора, Преосвященний особисто з'явився в канцелярії, переглянув всі фундації і поробив собі виписки. А за кілька днів я дістав повідомлення, що я маю стипендію і то з іншої фундації, а не з тієї, до котрої я подавався. Видно, з тамтої фундації не можна було досягнути, то Ексцеленція, маючи в руках список інших фундацій, своїм впливом поміг, що я дістав стипендію і то більшу, ніж та, на яку я подався.

Я в четвертій клясі також мав лекції, так що тато не потребував вже нічого давати на моє утримання. Я сам оплачував станцію і справляв одіж. А коли вже дістав стипендію, то частину грошей ужив на закуп книжок. Приміром, я вже тоді закупив собі «Історію України» Грушевського, повне видання «Кобзаря», повне видання «Творів Федьковича» і інше. Решту грошей посилав татові, бо по смерті мами наша господарка почала підупадати.

Одинак

Хочу тут навести маркантний приклад, який мав місце за тодішніх моїх часів і який свідчить, як часто родичі зле виховують своїх дітей, згідно своїх одинаків.

Був тоді у Львові нотар Квасницький, ніби українець. Його канцелярія була над Віденською кавярнею, а мешкав по вулиці Зиблікевича 24. там мав свою віллу, широкий город-сад, в тому городі кілька псів бігало, бо був мисливий. Жінка була полька, то ж дім був проваджений по-польськи. В домі, крім пані, були кухарка, лакей і один-одинокий син.

Одного дня господар кляси сказав мені удатися в справі лекції на вулицю Зиблікевича 24. Коли я там у відповідний час зголосився, пан Квасницький прикликав до своєї канцелярії сина і сказав, що він записаний учнем п'ятої гімназії і там здає, а вчить його приватно професор з третьої гімназії, а я маю приходити, щоб показати, які уступи береться в нашій клясі та й бути при деякім поясненню. Додав також, щоб часом піти з ним на прохід після лекції. За це я дістану п'ять золотих ринських і обіди. Я охотно згодився. Але в короткому часі переконався, що цей хлопець зовсім без виховання. Приміром, раз перед проходом мати, виходячи з дому, забула витягнути з шафи його шапку гімназійну. То він так взлостився, що палицею вдарив по великій бутлі з намоченими ягодами, який стояв на шафі. Розуміється, бутіль розбився, а цілий його вміст розлявся по кімнаті. До науки був тупий і неохотно вчився. При тім був зухвалий і нечемний. Коли нераз професор йому сказав: «Ти дурень», то він відповідав: «Пан професор сам дурень» (все по-польськи). А коли професор сказав: «Ти смаркач», то він відповів: «Пан професор сам смаркач». Мені було не мило таке неушанування професора, а, певно, і

професорові було прикро, але терпів, бо щомісяця діставав шістдесят золотих та й різні презенти. А хлопцеві все було вільно. Як йшов на прохід, то йому вільно було вступити до кожної цукорні і взяти собі, що хотів. Він тоді і мене вгощав. Лакей все йшов за нами і платив, що треба.

Я бачив, що з такої науки не буде хісна. Головно, грецька мова не лізла йому в голову. Професор потішав, що без греки може четверту клясу скінчити. Але я не мав вже наміру в четвертій клясі бути його інструктором. Я був замолодий, щоби його попровадити на іншу дорогу, коли родичі не дали йому доброго виховання. Я більше з молодим Квасницьким не стрічався. А яка була дальша його доля, то знаю дещо з часописів, а решту він сам мені розказав, коли по кільканадцятьох літах прийшов до мене як послідний нуждар і просив помочі.

Отже, він четвертої кляси не скінчив. Якийсь час жив бездіяльно, бо родичам добре поводилося. Коли вже трохи постаршів, пустився на вояжерство. Бував і у Відні, і в Парижі, і ще де, а батько телеграфічно йому гроші посилав. Вкінці, здається, це батькові набридло, то ж відмовив грошей. Я читав свого часу в часописі, що до Квасницького син в готелю з револьвера стріляв. Батько потім захорував (з'ївши несвіжу ковбасу, як оповідав син, а, може, з гризоти) і помер. Вони мали ще коло Калуша фільварок, а що Квасницька була стара і не могла ним добре управляти, то за порадою адвоката продала його і купила каменицю у Львові. Аж тут вибухла війна, а з війною - мораторія, і ніхто не платив чиншу. «Мати тим загризлася, захорувала і в шпиталі померла», - так оповідав син, а далі сказав: «Я лишився сам, випродував все з хати і тим жив. А тепер вже не маю нічого. Я шукав якоїсь роботи, та не знайшов. Кожний питався, що я вмю робити. А що я міг відповісти? Може, ти маєш яку роботу?»

А яку роботу я міг йому дати? Я став доперва недавно завідуючим парохії Сасів, ґрунту ще не уживав, сам мешкав у чужій хаті. А коли навіть була би господарка, що ж він потрафив би робити? Я нагодував його, дав йому на дорогу і скерував його до Крехова до брата, який був там ігуменом ОО.Василіян. Може, там вкажуть, або дадуть приют для таких безробітних. Сповнилася правда, що, хто замолоду не вчиться, тому і маєток не поможе, і батьків до гробу зажене.

Тайний кружок

В четвертій клясі я належав до тайного кружка української молоді львівських польських гімназій. До нього належали здібніші учні вже від четвертої кляси. Ціллю цього кружка було піднімати і утримувати національний дух у своїх українських товаришів, які походили з мішаних подруж і мали мало національної свідомості, та щороку уряджувати концерт в честь Т.Шевченка. Такі концерти відбувалися звичайно в нашій, п'ятій, гімназії, і над ними патронував наш катехит о.Др.Юрик. Щомісяця відбувалися сходи, на яких деякі члени виголошували відчити. Пригадую, що перший мій відчит був у четвертій клясі на тему «Початки української держави» на підставі першого тому «Історії Руси-України» Грушевського. А будучи в шостій клясі, я мав вступне слово на концерті Т.Шевченка. На сходинах ми поширювали своє знання української історії і літератури, бо в польських гімназіях ми не багато з того предмету користали.

Українську мову, як я згадував, подавав у нижчих клясах професор Лучаківський, а у вищих - Др. Студинський. Математику і фізику - проф. Москва. Був закон, що хто має у всіх клясах вищої гімназії з математики і фізики ноту «дуже добре», може бути від одного з тих предметів при maturі звільнений. До здавання я вибрав математику. О.Др.Юрик був весь час при комісії, як я здавав матуру. По maturі gratулював мені, взяв мене до цукорні і, видно, під впливом моїх відповідей при maturі, радив мені записатися на філософію. «За чотири роки будеш професором», - казав.

Я по maturі

Як я був у гімназії, не думав про це, який стан я собі виберу по студіях. Це була далека будучність. Я все був зайнятий наукою: рано в школі, по обіді на лекціях, а ввечері доповняв свої задачі. А по maturі вже треба було рішатися і то скоро.

Хоч у вищій гімназії наука природи, астрономія та деяка лектура ліберальних напрямків викликали часом деякий сумнів у релігійних поглядах учнів, мене, однак, ніколи не захитали.

Я вже в четвертій клясі щовечора читав по одній главі з книжки «О наслідуванню Ісуса Христа» Томи з Кемпіс, яку я отримав від брата. А також вплив улюбленого катехита робив своє. Ми на науці релігії часто задавали різні питання, а катехит охотно відповідав. До того ж сам директор гімназії Др.Прухніцький, автор кількох шкільних підручників, був добрим зразком, бо був знаний як релігійний католик. Я все стояв на релігійному світогляді не лише в дискусіях, але і в щоденному житті. Приміром, на вакаціях я і в будні дні, коли чув дзвін на вежі церкви, йшов і служив до Служби Божої.

Так я мав у серці віру ще з молодечих літ, ще з науки і прикладу моєї доброї мами. Я знав, що багато інтелігентів, які рахуються ученими, не є релігійні. То ж я бажав поглибити свою віру. Я прагнув більше розумових доказів про Бога, про душу, про загробне життя, про справи, що інтересують кожну людину, щоби розумними доказами оборонити свою віру перед інтелігентними безбожниками. А таке знання може дати теологія. І тому, хоч мій добрий катехит радив мені записатися на філософію, я порішив записатися на теологію.

В духовній семінарії

Щоби дістатися на теологію, треба було внести подання і свідоцтво матуральне до Митрополичого Ординаріату. Митрополичий Ординаріат назначив елекцію, на якій Митрополит з двома крилошанами проводив короткий іспит, головно молитву і спів. Бо релігію кожний, хто скінчив гімназію, повинен знати. Впрочім, стремить до основного знання богословія. Мені здається, що цей іспит був для того, щоби Митрополит запізнався з кандидатами на теологію.

По елекції кожний дістав письмову заяву, що його приймають до духовного семинара на кошт Релігійного Фонду. Декого не приймали до семинара - ті удержувалися своїм коштом, а декотрих зовсім не приймали.

Ректором семинара був тоді о.Др. Григорій Хомишин, пізніше єпископ в Станіславові.

На виклади ходили на університет. Там в залах сідали ми разом з латинськими богословами - одні з одної сторони зали, другі - з другої. Різниця між нами була та, що ми носили пояси чорні, а вони - червоні, та й наші капелюхи були тверді (габіги), а їхні - м'які.

За Австрії університет був утравістичний, польсько-український. Тому професорами на теології були і поляки, і українці. Декотрі основні предмети викладалися латинською мовою (філософія, моральна теологія, Св.Письмо), а решта - українською. В той час були українські професори: Мишковський (Старий Завіт), Бартошевський (Пасторальна), Комарницький (Новий Завіт). Доцентом був о.Др.Юрик. Професори - поляки: Жуковські (філософія), Фіялек (догматика), Яшовські (церковне право), Караєвські (теологія моральна). Давніше був ще від єврейської та інших східних мов (сірійської, хальдейської і арабської) професор Сарницький, Василянин, а по його смерті обняв це становисько о.Др.Мишковський.

Виклади відбувалися перед полуднем, від восьмої до дванадцятої години. На виклади богослови йшли разом, парами і так само вертались. Пополудні декотрі йшли на необов'язкові виклади української літератури, яку викладав Др.Студинський.

Єврейську мову був зобов'язаний здавати на першому році кожен богослов. Інші орієнтальні мови здавали ті, хто хотів. Їх треба було, якщо хтось хотів робити докторат. Я здавав ті мови. Крім тих викладів, ми, українці, мали ще свої особливі виклади: обряди, церковний спів і проповідництво. Часом ще й надзвичайні виклади, як агрономія, садівництво.

Давніше, як описує в своїх споминах о.О.Пристаї, життя в семинарі викликало деякі побажання. Отець-ректор, хоч сам добрий чоловік, але старий. Лише два префекти і ті також старі, а в семинарі самі молоді люди, тож могли вийти якісь непорозуміння, або молодечі вибрики. Також і кухня давала дещо до побажання. Кухню провадила приватна пані, яка, може, хотіла зробити свій приватний інтерес.

Але за моїх часів ректором був о.Др.Хомишин, чоловік молодий, енергійний і при тім прекрасний бесідник. При ньому режим був строгий. Вихований на Заході, він любив порядок і вимагав порядку. Часто візитував наші приміщення (сам або префекти), старався, щоби кожний мав, що йому належить, а за це вимагав, щоб кожний сповняв свої обов'язки. Префектами були о.Др.Боцян, пізніше єпископ Луцький, о.Др.Яремко, що помер на Сибірі, вивезений разом з Митрополитом Андреем. Третім префектом був о.Малицький.

Кухню ректор віддав під заряд Сестер Служебниць. Сам щоденно перевіряв, що купили і що варять. Для хворих був осібний стіл. Так що не було нарікань.

Та помимо цього (нині не можу сказати, чому) в перших тижнях побуту мого в семинарі на душі мені було дуже тяжко, так що по двох місяцях мого побуту в семинарі я рішив переписатися на філософію. І одного дня, будучи в

пополудневих годинах в університеті, я вніс до квестури університету заяву, що я переносюся на філософичний відділ. Трохи неспокійний, чи я добре зробив, ходив по коридорі, аж тут стрічаю знайомого богослова з другого року М.Ладу і розказую йому, що я зробив. Він, вислухавши мене, здивувався, чому я так поспішився. На філософію можна перенестися і по році, бо на першому році береться також філософію і це враховується на філософичному відділі. Я цього не знав. Мені це дуже сподобалося і я сейчас пішов до квестора і свою заяву вицофав. І добре зробив.

Перебуваючи довше в семінарі, я щораз більше освоювався з тамошнім режимом і порядками, і щораз більше подобалися мені виклади в університеті і товариське життя в семінарі.

В семінарі була читальня і бібліотека, світська і духовна. Часто відбувалися відчити, був славний богословський хор, може, один з найліпших хорів у Львові. В семінарі видавався богословський тримісячний журнал «Католицький Схід». Я належав до редакційного комітету і не раз поміщав дописи. Одним з більших був «Секти російської церкви». За моєю ініціативою зложено в семінарі «Слов'янський кружок», ціллю якого було нав'язати знайомства з українськими духовними семінарами. З православними семінарами не вдалося нав'язати відносини, а з Ужгородом і Загребом йшла часта переписка. На Закарпаттю йшла велика мадяризація.

На вакаціях після другого року під час моєї прогульки в Карпатах я стрінувся з одним богословом з Ужгороду, Бачинським, сином священика з Єсіня. З ним я договорився, що ми зі Львова приїдемо до них до Ужгороду з візитом, евентуально з малим хором і заспіваємо Службу Божу. Йому цей план сподобався, і опісля, ще по деякій переписці, було назначено час нашого приїзду.

В означений день виїхало нас, дванадцять найліпших співаків, до Ужгороду. На станції Чоп ми мали пересідати до другого потягу, а треба було почекати пів години. Хлопці наші за цей час заспівали кілька пісень. Почекальня відразу наповнилася цікавими. Надійшов очікуваний потяг, ми повсідали і за пів години були в Ужгороді. Проти нас вийшло двоє богословів з неприємною вістю, що поліція заборонила їм прийняти нас до семінара, та вони найняли вже готель, і там будемо ночувати. Сказали також, що заборонено нам співати Службу Божу. Ми тоді пізнали, яка там була мадяризація. Або коли ми заспівали на станції Чоп, поліція вже дала знати до Ужгороду, або, може, коли богослови повідомили єпископа, що ми будемо співати Службу, він повідомив поліцію, і та заборонила.

На другий день пішли ми до церкви вислухати Служби Божої. Вона правила в слов'янській мові, та коли священик вийшов на проповідницю, зачав по-мадярськи: «Атянок фіюнок есентліляк іштанак невібен амен» (В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа). І так ціла проповідь. Ні одного слова зрозумілого. Я не розумів, але, здається, і більшість слухаючих, бо стояли байдуже. Чейже закарпатські українці не говорять по-мадярськи. Інтелігенція змадяризована, але народ - ні.

По Службі Божій ми пішли до семінара і винесли дуже прикре враження. З нами розмовляли по-українськи трьох чи чотирьох богословів, декотрі своїм

діалектом, а решта - по-мадярськи. В семінарі ми заспівали кілька пісень, церковних і світських, та попрощалися. Ми хотіли зложити свій поклін тамтешньому єпископові Фірцакові, але не вдалося. Ми винесли враження, що не прийняв нас «страха ради».

По якомусь часі Ужгород віддав нам відвідини. Приїхало у Львів двоє богословів, з якими ми переписувались. Я був з ними у наших настоятелів, оглянули наш семінар, наші музеї, читальню і бібліотеку, каплицю, гарно помальовану, з різними символічними образами, і церкву. Я попровадив їх по Львові, щоби показати наші народні інституції: «Дністер», Банк, Народну Гостиницю, Товариство Педагогічне, Народний Дім і церкви. В жіночій школі Товариства Педагогічного директор дозволив нам увійти до деяких клас, сам пішов з нами і представив їх ученицям як гостей із Закарпатської України.

Митрополита Андрея не було у Львові. Правдоподібно, був на візитації українців в Америці. Досі греко-католицькі священники були підчинені латинським єпископам. Заходами Митрополита Рим назначив Сотера Ортинського єпископом для греко-католиків в Америці. У Львові тоді в неприсутності Митрополита в його палаті перебував о.Сотер, вже як номінат на єпископа. Я уважав за вказане представити гостей йому. Преосвященний Ортинський знав про відносини нашої церкви на Угорщині, знав, що декотрі священники проти наказу Папи правлять Службу Божу по-мадярськи. Тому по короткій розмові встав і сказав: «Знаєте, що ми зробимо? За десять літ ми вийдемо на Карпати, зробимо над вами великий хрест і заспіваємо: «Вічная пам'ять». Богослови почервоніли і почали оправдуватися, що це не від них залежить, що вони з тим не згідні і т.п. І з тим прикрим відчуттям від'їхали. Єпископ Ортинський був енергійний і безпардонний чоловік.

На третьому році моїх студій в семінарі зайшли деякі зміни. Ректор Хомишин став єпископом, а на його місце прийшов о.Др.Жук. Це вже не був бесідник тої музи, що о.Хомишин, і не такий господар, хоч порядок в семінарі і не змінився. Духівником був Василянин, а на префекта замість о.Малицького прийшов о.Леонтій Куницький, знаний бесідник, але дещо нервовий.

Праця між богословами йшла живим темпом не лише в семінарі, але і поза ним. Декотрі богослови з четвертого року ходили в неділі з рефератами до поблизьких читалень «Просвіти».

Прогулька до Хорватії

На третьому році я зробив прогульку до Хорватії. У Львові на теології в тому часі студіювали троє богословів з Хорватії, двоє бачванських українців і один хорват, греко-католик. Бо треба знати, що в Хорватії було понад тридцять тисяч греко-католиків. Половина з них були українці, а половина - хорвати. Єпископом були по черзі раз українець, а раз хорват. Тим разом тих троє студіювали у Львові. Я з ними дружив. В часі Великодних Свят ми мали два тижні вільного. Один з тих українців - М.Гірйоватий - просив мене, щоб я з ним поїхав до його родичів до Славонії. Ректор дав нам вільного чотири тижні, і ми поїхали.

Ми їхали через Будапешт до Загребу. В Будапешті ми були коротко, оглянули дещо місто і гарну церкву св.Матея. В Загребі заїхали ми до

духовного семинаря. Ректором семинаря був о.Др.Нярадї, великий опікун тамтешніх бачванських українців, уложив в їх діалекті «Буквар» і «Катехизм», пізніше був єпископом в Крижевцях, а при настанні Самостійної Закарпатської України був перенесений єпископом туди. Він прийняв нас дуже гостинно, казав оглянути Загреб, за провідника дав нам одного студента і сказав, що коли ми вже в Загребі, то належало б оглянути море. Дав нам на дорогу і поручаючий лист до ігумена ОО.Францішканів у Фюмі.

В Загребі було що оглядати: величава латинська катедра з дзвіницею та гармонійними дзвонами, академія Штросмаєра (це був авторитетний хорватський архієпископ а Іа наш Митрополит Шептицький), «Музей природничий», де є окази всіх морських звірят. Саме місто складається з двох частин: Dolny hrad і Gorní hrad, злучені величними сходами.

До Фюми переїжджається горами Карс. Вже зближалися ми до моря, потяг ще переїхав тринадцять тунелів і серпантиною в'їхав до міста, що лежало на березі моря. Вже здалека бачили ми ясноголубе плесо моря, мов скляна тафля, в якій купалися лучі сонця. Через місто пливе річка, що називається Фюмара (по-хорватськи Реціца). Хорвати Фюму називають Река. Та ріка ділить місто на дві частини. В одній половині живуть хорвати, а в другій - італійці, і досить ворожо вони до себе наставлені.

Монастир ОО.Францішканів збудований високо на горі. До нього провадять камінні сходи, довжиною триста метрів. Ми добре змучилися, поки туди вийшли. Ігуменові монастиря віддали ми листа від о.Др.Нярадїя. Отець-ігумен, коли прочитав цей лист і довідався, що ми зі Львова, дуже гостинно нас прийняв і сказав, що знає митрополита Андрея, що раз Митрополит, їдучи до Риму, вступав до їх монастиря і навіть завісив у їх чудотворного образа вотум. Згодився, щоб ми у нього лишилися кілька днів і оглянули Абацію та поїхали до міста Сень, єдиної в світі дієцезії, де церковні книги написані глаголицею.

По дорозі до Сеню ми минули кілька набережних стацій (Novi, Sant Jacob), а вкінці на морі захопила нас буря. Я перший раз їхав кораблем і настрашився, коли вітер почав хвилі кидати на поклад. Тим більший страх нас перейняв, коли ми побачили, що на мачті появилася чорна хоругва. Ми влізли до каюти і настрашені питаємо, що це означає. Корабельник відповів: «Та ж сьогодні Велика П'ятниця».

З Фюми до Сеню було шість годин їзди. На другий день ми вибралися до Абації (одна година їзди кораблем в іншій напрямі). Абація була нам знана, як така кліматична місцевість, куди великі пани вибиралися. Красу і вплив природи цієї околиці відчуваю ще нині. Коли ми їхали морем, неприємний гірський вітер сік в лице дрібним дощем. А коли ми зійшли з корабля, дощик, що так неприємно сік нам в лице на кораблі, мов через сито кропив, а по хвилі перестав. На пристані стрінули ми багато інтелігенції (явище звичайне, коли прибуває корабель).

Ми почали оглядати Абацію. По алеях проходили гості, над берегом моря було мідне поруччя, а попри нього теж проходи. Всюди гарні цвітисті клумби. Нема звичайних будинків, самі розкішні вілли з балконами та гостинниці. Бажаючи безкоштовно обійтися, ми купили на дорогу мішанини і кавалок хліба, щоб тим пообідати. А приїхавши до Абації, мали клопіт, де це з'їсти. На

проходах повно прохожих, ніде вільної лавочки, всі столики перед гостинницями повні, на балконах співи або музика, перед ними громади слухаючих. Де ми з'їмо свій припас, що маємо з собою? Ми пішли аж на кінець Абації, де вже не було людей, там сіли на мураві і з'їли. Було вже далеко пополудні. Хотілося чогось напитися. Подумав собі, що кава не буде багато коштувати. Пішов до кав'ярні. Поставили каву і дві булки. Скільки маю заплатити? Двадцять п'ять крейцарів. Подумав собі, що то не багато. Звичайно за каву платилося п'ятнадцять крейцарів, а тут лише на десять більше. Мій товариш, що чекав надворі, коли почув ціну, також пішов випити кави.

Вернувши до Фюми, переночували ми в монастирі. На другий день попрощалися з ігуменом, подякували йому за гостинне прийняття і вернулися до Загребу.

У Загребі познайомились ми з учнем, що був тоді в шостій гімназійній класі і мешкав в малім семинарі. Це його раніше ректор призначив нам на провідника по Загребі. Це був Гавриїл Костельник. При нашому від'їзді о.ректор Няраді сказав мені, що має одного здібнішого ученика, який будучи щойно в шостій класі, пише поезії і видав вже одну збірку в хорватській мові, а одну в бачванському діалекті («Із мого валала»). Ректор хотів, щоб Костельник навчився української літературної мови та пізнав життя нашого народу і обряд нашої Церкви. А це найуспішніше було б, коли б Митрополит Андрей прийняв його по матурі до свого семинара у Львові. О.Няраді поручив мені представити цю справу Митрополитові і в його імені подати таке прошення.

Повернувши до Львова, я був у Митрополита і передав цю просьбу о.Нярадія. Митрополит згодився і казав так відписати.

В певному часі Костельник приїхав до Львова. Митрополит приймає його до семинара, а по теології у Львові висилає його до Фрайбурга на філософію. Там Костельник зробив докторат з філософії. І хоч в теологічних квестіях був слабкий, через цей докторат стався дуже зарозумілим. Будучи редактором «Ниви», висказував свої оригінальні погляди на релігійні питання, в полеміці порізвився з ректором Духовної Академії о.Др.Йосифом Сліпим, порізвився з ОО.Василіянами також в квестіях релігійних. Аж коли вища духовна власть відібрала йому право навчати, тоді явно перейшов на православ'я (на схизму). Не лише зрадив свою віру, але став оруддям у руках ворогів віри. Писав пасквілі проти Папи, проти Вселенських соборів. От так відплатив Митрополитові за те, що його прийняв і посилав на студії. Та сумно скінчив...

У Славонії

Із Загребу поїхали ми до Славонії, де жили родичі мого товариша.

Приблизно двісті літ тому з Карпат переселилося кільканадцять родин до Славонії і там оселилися. Від міста Бачки називалися бачванськими українцями. Було їх до тридцяти тисяч. Вони замешкали такі громади: Мікльошевці, Чаковці, Митровіца, Керестур, Бачка і інші в меншій кількості. Вони помішані з сербами, хорватами і мадярами. Приміром, Керестур є на мадярській границі, тож Костельник плавно говорив по-мадярськи. Але що українці були греко-католиками, не винародовилися. Так у Мікльошевці, де жили родичі мого товариша, велика громада українців замешкала половину її, а на другій

половині - православні серби. Одні і другі мали свої церкви і між собою не дуже годилися.

Мешканці там заможні. Пересічний господар мав около двадцяти моргів ґрунту, а декотрі тридцять і більше. Батько мого товариша мав вісімдесят моргів. Майже кожний господар мав свою винницю і своє вино. Я був у пивниці мого товариша і бачив там три бочки майже по триста літрів вина. При кожній okazji приймаються не горілкою і не пивом, а своїм вином, яке має кожний і найубогіший. Пиво було тоді рідкістю. На гостині у вчителя нас хотіли краще прийняти, то вийняли малі чарки і наляли пива.

Я був також на селянськiм весіллю, запрошений з родичами товариша. Весілля відбувалося за старим українським звичаєм. Заручини з рушниками з деяким додатком. Коли молоді, згідно родичі молодих, були по слові, молодий зі старостами приходить до дому молодої, а капелюх свій лишає в сінях. Молода виходить і причіпляє до капелюха гарну куповану квітку на знак, що вона годиться вийти за нього. З цією квіткою він ходить цілий час нареченства. Опісля в хаті відбувається церемонія передання рушників. Молодий вручає молодій шовкову хустку і наступає прийняття.

В день вінчання молодих і цілу весільну дружину провадив вулицею до церкви староста з рушником, з булавою в руках, при тому пританцьовував. Коло молодої йшли дві дружки. Одна з них несла велике дзеркало. Коли я запитав, нащо це, то мені пояснили: при дверях церкви молода має глянути востаннє, як вона виглядає дівчиною. З церкви староста подібно провадив весільну дружину з музикою до дому молодої. Весільні не входять до хати, а стоять перед домом. З хати виходить господар і питає, в якій справі приходять. Починається довга традиційна промова: з корабля вилетіла голубиця, вони шукають і т.д., і т.д. Вкінці виходить мати, вітає всіх і впускає до хати.

Прийняття в хаті відбувається відмінно, як у нас. Кожний господар має там дві або три кімнати. На весілля в одній кімнаті сідають самі мужчини. А в середині лише дві жінки-старостини, які час від часу співають. У другій кімнаті - саме жіноцтво. Чи там були які мужчини, не знаю. Молоді з дружбами і дружками окремо гостилися. Кожний гість при вході дістав рушник, яким підперезувався і який опісля брав зі собою. Кожна молода вже заздалегідь приготувляла рушники. На столі перед кожним гостем стояла фляшка з вином і шклянка. Коли хто випив, ставлено другу.

По обіді виносили столи, приходила музика і починалися танці. З танців не знали коломийки, а переважно малярський чардаш. Я перший раз бачив цей бундючний танець. Парубки безцеремонно брали дівчину за руку і провадили до танцю. Взагалі, в цілому тамтешньому побуті я зауважив, що жіноцтво не трактується нарівні з мужчинами. Це вплив східний, турецький. Приміром, жінка до чоловіка говорить «ви», а чоловік жінці -»ти».

Замітне також, що майже в кожній хаті годують шовкопрядку. В селі є багато морвових дерев. Це бічний дохід господині.

Я зауважив, що там у Славонії женяться молодці неповнолітні. Коли я запитав, чому так, мені відповіли, що мають державне позволення, а для родичів це корисніше, бо як син йде до війська, то до господарської роботи

лишається синова. Мені здається, що не дуже завидна доля такої молодої жінки, коли чоловік пішов до війська.

В однім хорватським селі вітали нас словами «Фалян Ісус і Марія!» (По нашому «Слава Ісусу і Марії!»). І то так вітали і старі, і діти.

В Інсбруці

На четвертому році, після іспитів, ректор запропонував мені виїзд на вищі студії до Інсбрука. Це було, певно, в порозумінню з Митрополитом, бо, наскільки мені відомо, було кілька стипендій державних, але що декотрі священники студіювали у Відні, Митрополит декотрих утримував своїм коштом. Я радо згодився на цю пропозицію.

Інсбрук - це головне місто Тиролю. Тироль належав до Австрії, тож не треба було ні пашпортів, ні ніяких позволеннь.

Теологічний факультет на університеті в Інсбруці провадили Єзуїти на підставі спеціальної умови з державою. Самі назначували професорів. Кожен професор обов'язково мав по два докторати - теологічний і філософський. І кожний професор мав свій підручник до предмету, який викладав. Приміром, проф. Кольдін, чий підручник «Теологія моральна», в трьох томах, уживали майже на всіх університетах. Вже за мене цей підручник мав тринадцять видань. Проф. Фонк, професор Святого Письма Нового Завіту, написав твір «Lux mundi» (Світло світу), чотири томи про Ісуса Христа, його життя, чуда, притчі і його вчення. Він три роки об'їжджав Палестину, перед тим студіюючи цей предмет протягом шістнадцяти курсів на різних університетах. При мені він був покликаний на директора «Біблійного інституту» в Римі.

Старенький проф. Гуртер обходив п'ятдесятилітній ювілей своєї праці і двадцять п'ять літ, як став професором, був знаним догматистом і відомий його підручник догматики. До ширшої догматики і апологетики було ще двоє професорів: Міллер і Штуфлер. Такими ж були професори філософії, права та історії. Професором права був проф. Гофман, який рівночасно був регенсом конконвікту теологів.

Теологічний факультет мав першорядну опінію в світі. З нього вийшло багато визначних людей. При мені був п'ятдесятилітній ювілей цього факультету. З'їхалося біля шістсот осіб, які там студіювали. Був один кардинал, шість архієпископів, кільканадцять єпископів, багато професорів теології. І ми могли похвалитися: там студіювали митрополит Богачевський, єпископ Боцян, греко- католицький єпископ Шімрак в Хорватії.

При монастирі Єзуїтів і близько університету був конвікт. Конвікт займав три триповерхові камениці. За мене вже почали будувати новий гарний будинок. В конвікті мешкало звиш 300 конвікторів з різних країв і дієцезій. В 1908 році було 40 американців, звиш 20 французів, 18 англійців, були німці світські, були монахи з різних орденів, що мешкали в своїх монастирях, був один голандець (Глікстон Гудледстон), було двоє росіян, двоє українців із східної України, католики, нас з Галичини було семеро, а на другий рік прибуло ще семеро Василіян, був один хорват і один албанець. Як виказував каталог, студенти походили з сімдесяти трьох дієцезій. Були мадяри і поляки.

Я слухав виклади, яких не було у Львові. І першого року почав писати дисертацію. Проф. Гофман дав мені тему правно-історичну: «Принцип нерозривності подружжя, а розвід у греко-орієнтальній церкві». Значить, треба було виказати, що в Церкві Христовій після науки Христа подружжя є нерозривне, а як прийшло до цього і коли це сталося, що в греко-орієнтальній церкві, себто православної, впроваджено розвід. Дисертацію я писав по-німецьки, можна було писати і латинською мовою. Я писав більше як пів року, джерела і література, які я використовував до праці, становили сорок три пункти. Мову дав справити одному німцеві. Дисертацію відділ професорів прийняв і почислив за дві групи предметів до здавання: історію Церкви і право. Ще лишилося до здавання три групи: теологія моральна, догматика і Святе Письмо.

На другий рік я здав регороз з теології моральної. Було право, що іспит триває дві години. До комісії засідає чотирьох професорів і кожний питає по пів години. Іспит я здав і почав приготуватися до регороза з догматики. Та в тому часі я захорював на жолудок. Я мусів перервати науку. Може, харч в конвікті був для мене затяжкий. По порозумінню з Митрополитом мав я докінчити свої регорози у Відні. Я маввилічити жолудок, висвятитися і як сотрудник при церкві св.Варвари докінчити регорози.

Хочу ще вказати, що, крім науки, мало вплив на нас - слухачів чи студентів. Великі професори вмiли заiнтересувати слухачiв так, що по викладі на коридорі починалася завзята дискусія на тему, викладену професором. Декотрі професори, як Фонк або Флюнк, так переймалися, коли на викладі сперечались з противниками, що цілі червоніли. Проф. Нольдін оголошував раз на тиждень виклад «На актуальні теми». Він був старий і говорив притишеним голосом, але так займаюче, що в залі, в якій бувало 500-600 осіб, було чути кожне його слово. Такий був спокій. На ті його виклади приїжджали священники з провінцій. Часто можна було бачити і цивільних осіб.

Корисно було стрічатися з людьми так різних національностей. А стрічалися майже щоденно. Щоденно по обіді, вийшовши з рефектаря, вступали ми на коротку молитву (благодарення) до каплиці, а виходячи з каплиці, ставав один з одного боку, другий з другого, а третій в середину і так втрійку йшли на прохід навколо подвір'я. Подвір'я було велике і довкола мало піддашся, так що можна було ходити і в непогоду. Спочатку було тяжко розмовитися. З німцями - по-німецьки, хоч деяких слів бракувало, але з англійцями чи французами, що не вмiли по-німецьки, спочатку була трудність. Говорилося по-латинськи. Латинську мову кожний богослов, що вчився філософії чи догматики, знав. Ми, слов'яни, домоворилися, що між собою будемо говорити кожен своєю рідною мовою. Два рази в тижні були пополуденні проходи трійками від другої до сьомої години. Виходив префект з таблицею, на якій були записані трійками всі конвіктори, хто з ким має йти, і вішав на стіні. Знов - трійки різнонародні, щоби себе пізнавали.

Також часто робили прогульки в гори Альпи. А прогульки в Тиролю відбувати легко. Дороги і стежки добре збудовані. На кожному перехресті є не лише дороговкази, але і інформація, скільки мінут дороги, в яким напрямі і де є гостинниця (gasthaus). Коли дорога прикра, зроблені сходи, а часом прикріплені линви. Взимі береться (наймається) санчата, йдеться чотири-п'ять годин догори

(там також є gasthaus, де можна дещо перекусити), а опісля цією дорогою за десять хвиль санчатами з'їжджається надолину. Для таких прогульок санчатами є окремі дороги, так звані Rodelfahrt. Тими зручностями для туристів в Тиролю займалося товариство прикраси «Verschönerungsverein». Кожна торгівля, кожна гостинниця своїми вкладками належала до цього товариства.

Раз у місяць ми робили цілоденну прогульку. Орден Єзуїтів мав віллу (хутір) на віддалі десяти кілометрів від Інсбрука. Туди ми йшли пішки, вранці після сніданку, і там перебували цілий день. Там мали ми товариські забави, замість обіду була більша перекуска, так звана «Haustus lautior» з вином. Підчас цього декотрі сильніші національні групи пописувалися своїми піснями. Між українцями був Коциловський Януарій, що часто пописувався своїм басом. Там тоді читалося конвікторську писану газету, що називалася «Pflöh» (блоха) і яка кусала деяких конвікторів, а часом і настоятелів.

Коли було більше вільного від науки часу, приміром, підчас свят, то робили ми більші прогульки. Пригадую собі, одного разу поїхали ми - о.Маркевич, Гнат Цегельський і я - через Форальберг на Боденське озеро до Швейцарії, до Женеви. Між іншим бачили ми в храмі на камінній підлозі закреслене колесо, де стояв Гус, суджений собором. Знана там дзвіниця славна своїми великими дзвонами. Є їх дванадцять, і вони нерухомі, коли дзвонять. А церковник надолині обертає корбою автомат, який молотками ударяє у всі дзвони і викликає прекрасну гармонію.

Іншим разом ми троє поїхали до Баварії, де в одній місцевості був цегольний завод. Ми випадково довідалися, що там є вісімдесят наших робітників і що мають вони прикрі умови. Ми вибралися відвідати краян, евентуально послужити поміччю духовною. Ми ж мали між собою священика.

Властителя заводу, німця, протестанта, ми не застали вдома, а жена його австрійка, католичка, прийняла нас гостинно, дозволила нам піти до робітників, відвідувати їх помешкання. Ми задержалися там три дні. О.Маркевич правив там Служби Божі і сповідав. Робітники у вільнім часі висказували свої жалі, що не дістають таких харчів, які обіцявав агент, що помешкання лихі і праця для декого затяжка. Коли ми розказали це властительці, вона була дуже збентежена, чому вони їй цього скоріше не сказали. Сейчас закликала наставника і дала відповідні зарядження. Також сказала, що якщо комусь затяжка робота, може залишити.

Наші земляки були дуже вдоволені. І коли ми від'їжджали, всі буквально бігли за нами на станцію і прощалися з нами.

Верісгофен

При кінці шкільного року дістав я листа від о.Др.Нярадїя, чи не міг би я відвезти дві законниці до Worishofen до лічничого заведення др-ра Кнайпа, бо вони не вмюють по-німецьки. Я відповів, що по іспитах зможу відвезти.

В означений день законниці з'явилися в Інсбруці. Одна була хвора на язву жолудка. Вже дев'ять літ хорувала. Хотіла ще спробувати кнайпівської курації. Друга була лише їй до товариства. Я всіх і поїхав з ними.

Верісгофен знаходиться в Баварії, кілька годин їзди від Мюнхена. Зі станції до лічничого заведення курсували фіякри і інші підводи, було зо два кілометри дороги. По дорогах і в заведенню було людно.

Верісгофен лежить на рівнині, це не гориста околиця і виглядає, як велика купелева оселя. Є левада з м'якою травичкою для ходження по росі (т.зв. Grasgehen), є річка з піщаним дном для ходження по коліна у воді (т.зв. Wassertreten), в середині є три довгі триповерхові будинки, один для мужчин, другий для жінок, а третій для дітей. При кожнім є лазнички, в яких відбуваються поливання. Є кружганки для проходів в непогоду, є зала для забав. А крім цього - готелі, вілли, крамниці, а далше і приватні дома.

Посередині стояла висока бронзова статуя о.Кнайпа, лікаря з Божого провидіння, як німці говорили Він не вчився медицини, був священиком, за молодих літ часто хорував і сам себе лічив водою. Коли став здоровий, почав других лікувати. Він так говорив: «Це мені допомгло, то, думаю, і тобі поможе». Він недугу відчував і потрафиввилікувати таким некоштовним способом - водою. Невдовзі він осягнув великий розголос і славу. Ті великі дома і ціле заведення він побудував складками, які напливали і з-за границі. Нині там працює багато лікарів за його методом і доводять, що метод його підтверджується наукою.

Яка ж то кнайпівська курація?

Коротко подам те, що я сам практикував.

Кожний, хто приїжджав до Верісгофену, зголошувався до урядуючого лікаря. Він оглядав пацієнта і потім давав книжечку, в якій писав, які процедури маєш приймати кожного дня першого тижня. І так приміром:

1.Щоденно вранці, півгодини перед вставанням, прийняти процедуру «Oberkorperwaschung» - що означає: легке змивання рушником, змоченим зимною водою, верхньої частини тіла (тобто, плечі, груди і руки). Це - півгодини до вставання.

2.Після вставання вбирається сандали і йдеться на росу. Там скидаєш сандали і босо ходиш чотири хвилини. Потім вбираєшся сандали і треба пів години походити, щоби ноги були теплі. Це процедура щоденна.

3.Крім цього: Першого дня - «Knieguss» - це значило поливання ніг до коліна. Йдеться до лазнички, а там служачий причіпляє шланг до водотягу і поливає (потягає) тим шлангом від пальця до коліна, п'ять разів, - одну ногу і другу. Після того півгодини робиться прохід.

4.Наступного дня - «Schenkel-guss» - то значило поливання тим самим способом ніг від пальців до бедра.

5.На третій день -»Armguss» - поливання рук.

6.На четвертий день саджають до ванни із зимною водою на десять секунд. Служачий придержує рукою і числить: ein, zwei, drei...,zehn. Auf.

7.В п'ятий і шостий день для різних пацієнтів - різні процедури, приміром, сприщовання, мені не стосували.

8.На другий тиждень лікар знов оглядав і давав новий припис.

9.Пополудні ще було ходження по коліна у воді десять-п'ятнадцять хвилин, а після того - на прохід в недалекий ліс.

Вранці приносили кожному одну склянку гіркового чаю з різних квітів і зілля, ставили на стіл і казали пити щогодини один лик. Це помагає на травлення.

Курація тривала звичайно три тижні. Я був лише десять днів, бо я не їздив на курацію. Законниця була три тижні, і, як мені писали, цілком здорова вернула домів.

Великих прогульок в Альпи я не робив, раз, через науку не було часу, а по-друге, я не спортсмен, щоб драпатися по шпильях, або наражуватися йти на глетшери. Але тирольці були знані туристи. Кожну вільну хвилю використовували на прогульки в гори. Мали і особливі дні. Приміром, в день св.Івана йшли цілими групами, озброєні палицями, в рюкзаках мали пальні матеріали, йшли запалювати вогні на горах. Ті вогні нераз мали дивні форми: то великий хрест, або серце, або якесь слово. Нарід виходив на вулиці і подивляв панораму.

ДУШПАСТИРЮВАННЯ

Я висвятився 30 січня 1910 року.

У Відні в той час був сотрудником о.Пелліх і робив там докторат. Треба було чекати, аж укінчить. За цей час Митрополит призначив мене сотрудником в Олеську. Пароном там був тоді о.Левицький.

По короткому часі з Олеська я виїхав на лікування до Карльсбаду. Я там перебув три тижні, пив воду «Mulbrun» і брав сірчані купелі. В Карльсбаді є шість різних лічних джерел. Зимні і горячі. Мені лікар приписав воду «Mulbrun», яку треба було пити скляною руркою, бо шкідлива на зуби. По трьох тижнях я вернувся зі зреставрованим жолудком. Кажуть, що карльсбадська вода відновлює шкіру жолудка.

Недалеко Карльсбаду лежить Марієнбад, куди приїжджають на відтовщуючу курацію. Взагалі, Чехія має багато природних багатств. В західній частині краю, недалеко Карльсбаду знаходяться знані гуті чеської порцеляни і гуті скляні.

По дорозі з Карльсбаду у Празі стрінула нас відомість, що Австрія виповіла війну Сербії. От так знов мої студії відтягнулися.

В Олеську (1910 - 1913)

В Олеську я перебув два і пів року. Парохія була велика, мала понад чотири тисячі душ. Праці було багато. А при тому - шість шкіл народних: семикласова в Олеську, дві в долучених селах (Юськовичі і Хватів), і три експоновані школи на передмістях (Теребежі, Валуйки і Циків). Парохія була добре проваджена. Щоденно більше число людей до Сповіді. Я вставав о шостій годині, часом дяк будив, кажучи: «Люди чекають», так що о пів на сьому я все був у церкві. А мало коли вертав з церкви перед десятою.

Від десятої до першої години був я в школі: три дні в Олеську, а два дні в долучених селах. По обіді йшов я до експонованих шкіл, що були віддалені три-

чотири кілометри від міста. Треба було йти піхотою і, хоч наука тривала по дві години, багато часу йшло на хід. А відомо, що Олесько було знане своїми садами, і люди були гостинні, тож коли я з'являвся в тих передмістях, або коли вертав зі школи, запрошували до себе на овочі.

Треба признати, що олеські міщани були інтелігентні, як мулярі об'їжджали галицькі міста, а при цьому релігійні і свідомі та добрі українці. Приємно було між ними працювати. Своїми силами вибудували свою церкву, кожний жертвував один день в тижні і працював як муляр при будові церкви. Своїми ж силами вже при мені вибудували Народний Дім із залом для вистав і церкву помалювали.

В Олеську було товариство «Сокіл», добре розвинене. Відділ дівчат в одностроях налічував сімдесят осіб. За мого побуту відбулось посвячення прапора. Між гістьми був посол Др.Льонгін Цегельський і від повіту адвокат Др.Ваньо.

В Олеську я запізнався з о.Дуткевичем, парохом в Цішках, який заснував в Олеську товариство «Сільський господар», що стало опісля крайовим товариством. В Олеську ми мали «Овочеву шкілку», якою я завідував.

Хочу розповісти, в який спосіб Олесько дійшло до своїх садів. Все сталося через цю шкілку «Сільського Господаря». Кожний член «Сільського Господаря» на загальних зборах товариства діставав безплатно три щепи: дві яблуньки і одну грушку. Щороку, коли в хаті було два члени, діставали шість щеп, а коли і син записався, діставали дев'ять щеп річно.

За кілька чи кільканадцять літ господарства набули по кільканадцять, або й кількадесят щеп, і то першосортних сортів. Нині Олесько представляється як один великий сад. Переходиш в Теребежах, то йдеш садами, навіть граничних плотів нема.

В Олеську при мені заложився Комітет будови пам'ятника на Підлисецькій горі в честь Маркіяна Шашкевича. В Підлиссю, де родився Маркіян, кінчиться гірський хребет Вороняків. Від нього простягається вже на кільканадцять миль широка рівнина. З гори Підлисся можна було бачити Броди, Підкамінь, Красне, а всі дооколишні села лежали, як на долоні. На тій горі вирішено збудувати пам'ятник. Створили Комітет будови. Головою комітету був о.Володимир Кальба, парох Соколівки. До комітету належала і моя жена. Пам'ятник будувалося складками, які започаткував вже давніше на відпусті в Підгірцях о.Данило Танячкевич. Гора була досить пуста, місцями навіть травом не поросла, бо збудована з вапняної породи, тому називалася Гора біла. Шашкевич пише в однім вірші:

Підлисецька горо біла,
Як тебе не бачу,
Так ми сумно, так ми тяжко,
Що мало не плачу.

Пам'ятник будовано ціле літо. Підстава пам'ятника з тесаного каменя була чотирикутна, дванадцять метрів висока, а десять метрів широка. На тій підставі вибудовано на форму вежі Ейфеля із залізних плит двадцятидвохметровий хрест. Хрест - тридцять чотири метри, а що на горі, був видний далеко.

Коло хреста була двохморгова площа, на якій щороку в першу неділю серпня відбувалося Маркіянове Свято. При хресті ставлено провізоричну каплицю. Богослуження відправляв запрошений єпископ, а по Богослуженню відбувався всенародний фестин. Нарід і інтелігенція з'їжджалися з довколишніх сіл і повітів. Були делегації зі Львова.

Святом тим займалося товариство ім.М.Шашкевича. Щоби побільшити площу на ці торжества, бо щораз більше народа з'їжджалося, товариство викупило ще двадцять два морги цієї гори.

Деякі парцелі (ділянки - *ред.*) селяни дарували. Товариство мало намір на горі побудувати приют. Був проект о.Др.Сліпого, ректора академії, щоб перед хрестом збудувати каплицю (хрест горував би над нею), а побіч - амфі театральні сидіння і місце для театральних дійств під голим небом.

Але війна всім тим планам перешкодила. За большевицької влади зникли і ці торжества. Головою Товариства ім.Шашкевича довгий час був Др.Ваньо, а після нього - я, вже як Золочівський декан.

В Олеську я заложив духовий оркестр. Спровадив дванадцять інструментів, а інструктор вчив на протязі трьох місяців, взимку, по двоє охочих молодців до кожної трубки. Після трьох місяців грали з нот. Опісля виступали на різних торжествах і навколишніх фестинах.

Назначення в Городок (1913 р.)

У жовтні 1913 року Митрополит назначив мене завідателем парохії Городок коло Львова. Парох мій в Олеську, з яким я не мав ніколи непорозумінь, здивувався, коли прийшла моя грамота, і мав до мене жаль, що я поза його плечима, як декана, подався на Городок. Я його успокоїв, кажучи, що я не вносив подання, грамота прийшла без мого подання. Коли я від'їжджав, парох дав свої коні до станції в Ожидові, сердечно попрощавшись зі мною.

У Городку праця була дещо відмінна. Городок - повітове місто. Три церкви в місті, а четверта в долученім селі. Було двох сотрудників і трьох катехитів: один для гімназії, а два у виділових мужеській і жіночій школах.

Міщани Городка в більшій часті були москвофілами. Тож треба було більшого такту.

Перша моя річ була звернути увагу на порядок і точність Богослужінь та проповідей. Перед мною було так, що всі три священники правили рівночасно у всіх трьох церквах ціле Богослуження, хоч ті церкви були від центра міста, де стояла парохіальна церква, на двісті чи триста кроків віддалені. Я сконцентрував Богослуження у міській церкві в цей спосіб, щоб в годинах восьмій і дев'ятій були Служби Божі читані, а о десятій - співана. Утреня о сьомій. Коли один священник править, другий сповідає. Десятихвилинна проповідь - на ранній Службі Божій, а другу проповідь на співаній Службі Божій голосили ми поперемінно, я і сотрудники. Катехизацію після вечірні взяв я. А що нас було шість священників, міг один священник їхати до долученої церкви на селі.

Як другу важну справу душпастирства, я уважав заснування братства. В Городку не було братства. Попередній парох був старий, а сотрудники, видно, не вмiли провадити братства.

Нечайний виїзд

Поки праця почалася на добре, прийшла wiadomість, що Росія виповiла вiйну Австрiї i росiйськi вiйська перейшли вже границю. Ми ще не оглянулися, як чуємо, що фронт вже пiд Львовом. Одного дня я вийшов на гостинець, що йде з Городка до Комарна (попри парохiальний город) i побачив, що вздовж гостинця, як далеко можна сягнути оком, поуставлюванi гармати дулами на схiд. Значить, тут буде фронт. А наша хата якраз на фронтi. Моя жена була хвора з малою дитиною. Коли я побачив, що всi сусiди виїжджають, я, маючи швагра, брата жени, катехитом у Стрию, постановив хвору жену з дiтьми вiдвезти на той час до Стрия, а сам вернути до Городка.

Не було часу до надуми. Я пiшов до фiякра (українця) просити, щоб нас вiдвiз до Стрия. Вiн сказав: «Одною парою коней я виїжджаю сам, а другу дам до вашої розпорядимостi, конi i фiрманна, маєте їх футрувати». Коли приїхав, ми зiбралися в дорогу, бо час наглив. Взяли дещо з харчiв, а решта все, в хатi i на подвiр'ю, лишили. Виїжджаючи сказали женi паламаря, щоб уважала на хату, хоч ми не були певнi, що i вона десь не вибереться. На подвiр'ю ми лишили корову.

Ми пустилися дорогою до Стрия через Комарно. В Комарнi стояла вiйськова варта i скерувала нас на Самбiр. В Самборi був нам знайомий адвокат др.Кормош, i ми постановили заїхати до нього. Кормош прийняв нас гостинно i вiдступив нам двi кiмнати в своiм другiм доми. Умiстивши жену i дiтей зi служницею в доми знаного i поважного громадянина, я сам постановив вернутися до Городка, бо знав, що сотрудники оба виїхали, латинський свiщеник виїхав, отже, цiле мiсто було без духовної опiки. Я вибрався на залiзничну станцю. Залiзниця була вже в руках вiйська. Всюди чути було малярську мову. Коли я зголосив, що хочу їхати до Городка, цей вiйськовий касир сказав до другого кiлька слiв по-малярськи, а цей прийшов до мене i запровадив до якоїсь канцелярiї. Там почали провадити зi мною протокол: звiдки я, чому їду, чи маю кого, хто би про мене посвiдчив, чи належу до якоїсь органiзацiї i т.п. Я заручився др.Кормошем, що я його гiсть. «О, там в Городку багато зрадникiв, вони ходять в бiлих кабатах...» Я витолковував їм, що це їх мiсцевий стрiй. В Городку всi рiльники носять бiлi штани, бiлi сорочки, спущенi по споднях, бiлi кабатки... Вiн, видно, не дуже менi довiряв, бо пiслав по др.Кормоша. Ще щастя, що я не був у бiлiй одежi. Як я опiсля довiдався, на ринку в Городку повiсили на каштанах дев'ятьох городецьких господарiв, яких стрiнули в бiлих кабатах на полях. Закидали їм, що вони косами давали знаки москалям. Вiдно, що зле велося їм на фронтi, коли так завзято шукали зрадникiв.

Мене перетримали там на станцiї кiлька годин, поки вiдшукали доктора Кормоша. Цей прийшов i потвердив, що я його гiсть, що я свiщеник з Городка i хотiв поїхати до своєї парохiї. Дперва по тих виясненнях мене звiльнено.

Поденерований вернувся я до жени. Тими днями, видно, не буде можна вернутись до Городка. Але ми бачили таку силу гармат коло Городка, як ми виїжджали, кажу я до жени, то москалів сюди не допустять, а може їх поб'ють, і ми будемо могли вернути домів. Перечекали ми день, а на другий день приходить приказ, щоби всі біженці виїжджали на захід... Не було ради. Треба було запрягати коні і їхати на захід. Коли ми виїхали на гостинець, побачили великий трен возів. З одного боку - військові вози, наладовані різними речами, а другою стороною їхали селянські вози з дітьми та господарськими знаряддями. За декотрими возами тягнулися прив'язані корови. Вози котилися один за другим, повільно. Минати не можна було. Як зупинився один віз, мусіли ставати другі. Часто було чути крик військових, плач дітей або рик корів. Вже недалеко Сянока створився третій ряд возів.

Була трудність з нічлігом, набуванням молока і харчів, а ми мали малі діти. І жена не була ще зовсім здорова. На лиці зробився якийсь абсцес, мусіла бути все підв'язана, а мазури не виказували гостинності.

За Яслом стояла військова варта і керувала вози «уцікінерів» на південь, в Карпати. За селом Святковою ми переїжджали через гірську річку, а було після дощу, віз на березі залюзував і вивернувся. Щастя, що не в воду. Мої - жена, діти і дівчина - вийшли щасливо, а я звихнув ногу. Віз розлетівся, а молодий фірман не міг зложити. Я не міг йому допомогти, бо нога моя опухла і боліла так, що я не міг на неї стати. Післали ми дівчину до села, щоб прийшов хтось допомогти віз зложити. Прийшов якийсь розумний газда, поміг зложити віз і порадив повернути назад до села, а коли побачив, що я священник, сказав, що можу заїхати на приходство, бо священника і так нема на місці. На другому селі є чоловік, що складає кости, треба по нього післати. Бачучи, що надворі сльота, дітям зимно, а нога болить, я казав завернути до села. Священника справді не було. Австрійські власті поарештували всіх тих священників і світських інтелігентів, які мали марку москвофілів. А на Лемківщині більшість священників належали до москвофільської партії. Майже всі були поарештовані і вивезені до Талергофу.

Парохіальним домом в неприсутності священника завідувала сусідська жінка. Охотно нас прийняла, коли довідалася, що я священник. За хвилину вже було кілька жінок, одні - з цікавості, хто приїхав, другі питали про війну, а одна мельдувала, що має дитину до хресту. А я їм кажу: наперед треба ногу лікувати. Пішла рада в раду, і вже одна заявила охоту, що піде на сусіднє село по того чоловіка, що «кости направляє». Він прийшов ще того самого вечора, покрутив трохи ногою, намастив товщем, завинув і сказав, що тут у селі переночує, бо вже темно йому вертатися додому. А завтра ранком прийде і ще раз огляне. Рано прийшов, оглянув і питає, чи болить. Кажу: болить. «То, як хочете, я ще буду крутити?» Це питання мені не сподобалося. Як кістки стоять на місці, то не треба крутити, а як не стоять, то не питай, чи я хочу. Так я думав. Видно, що він не добре пізнав. Тому я відповів: не хочу, бо болить. А справа, певно, була більш складна, бо, хоч пізніше був військовий лікар і сказав, що все в порядку, воно не було в порядку, ще три роки після того я чув при довшій ходьбі біль, і нога в кістці була опухла.

У Святковій я перебув, частково перележав, більше як два тижні. Дитину, замельдовану першого дня, я охрестив, сидячи в ліжку. Прийшла неділя.

Просили відправити Службу Божу. Я відповів, що буду старатися. Я озброївся палицею, щоб при Богослуженню можна було обернутися від престолу, бо на одній нозі не можна було. Людей була повна церква, і мушу відзначити особливіший їх настрій підчас Богослужіння. На проповідь я казав подати крісло і проповідав, сидячи. Люди дуже дякували.

Не довго треба було чекати, як і до Святкової прийшов приказ, щоб всі чужосторонні виїжджали. Тяжко нам було забиратися, бо не знати було, куди їхати, а тут ще я хворий на ногу. Також не зналося, яка воєнна ситуація. Часописів ніде не можна було дістати. Йшли лише різні слухи. Була чутка, що села горять. Ще було одне село на полудне, вже майже на самій мадярській границі, Радоцина. Ми вирішили ще до того села поїхати, а решта все лишити на Божу волю. За границю на Угорщину не поїдемо.

В Радоцині примістилися ми у одного лемка, що мав дві кімнати. У селі застали ми свого роду порушення і неспокій. В попереднім дні ходив якийсь бандит у військовій мундирі і забирав від жінок перини, ніби для військового шпиталю в Яслі. Виявилось, що це був грабунок. І от нині ходила контроля перевіряти, у кого забрано перини.

Перебули ми там один день, заледве розмістилися, аж вночі чуємо тупіт людських кроків з одної і другої сторони хати. Осторожно заглядаю у вікно, бачу: йдуть без порядку російські солдати з довгими піками. За хвилю чую: стукає хтось до вікна і притишеним голосом говорить: «дайте хлеба». За короткий час чути другий голос: «дайте картошкі». «Що я вам можу дати, - подумав я, - як я сам не маю».

Над раном з'явився російський патруль. Першим їх словом був запит: «Нет мадяра?» - і довгими штиками почали сягати попід ліжка, другий отворив шафу, заглядав поза піч. Один питає мене, що я роблю. Я відповів: я хворий. Переглянули все і пішли. Господині, що жила в другій кімнаті, забрали булки, які вона якраз стекла для дітей.

Військо побушувало по селі і пішло далше. А ми не мали вже причини тут довше zostавати, минув нас щасливо фронт, треба було вертатися додому і то чим скоріше.

Наш поворот

Придбавши дещо з провіантів та футражу для коней, ми по двох днях виїхали з Радоцини до Городка. Ми їхали три тижні. Через кілька днів я побачив, що один старий мій кінь не годен бігти, а переїжджаючи якимсь селом, побачив групу селян і запитав їх, чи не має хто коня на продаж. Один зголосився і привів. Я заплатив сорок крон, запряг до воза, а свого пустив.

Ми їхали просто, ніде не задержуючись, хіба на попас коней, та на ночівлю. Села на Лемківщині, де ми переїжджали, були спалені. Я думав, що там був фронт. Тим часом показалося, що були інші причини.

Переїжджаючи Святкову, я здивувався, що село спалене, а церква, в якій я правив, стоїть ціла. Мені відповіли, що російські солдати три рази кидали на церкву якісь запальні знаряди формою яйця, але вона не загорілась, хоч була дерев'яна.

З Городка ми виїхали в другій половині вересня, а вернулися з початком грудня 1914 року.

Вернувши до Городка, застали ми в хаті о.др.Єрмия. Митрополичий Ординаріат, як довідався, що мене нема в Городку, прислав о.др.Єрмия, який якраз вернувся з Риму. Отець Єрмі довгий час був в Америці і тепер через Рим вертався до родини.

Хату ми застали сяк-так в порядку, лише дещо забракло з білизни і пропала ліпша жіноча одежа. Це вже так паламарова жена допильнувала. Корову взяв фякер, котрий дав нам коні до диспозиції.

По кількох днях після мого приїзду присилає до мене післанця начальник городецького «уезду», щоби я з'явився до його канцелярії. Коли я там прийшов, застав у почекальні молодого чоловіка, що сидів при столі і щось там переписував. І от цей молодик почав зі мною розмову: «То ви втікали перед рускими?» - «Хто вам таке казав, - відповідаю, - я не втікав, а відвозив хвору жону до Стрия до швагра, а військо мені не дозволило вернутись». Здивувала мене така сміливість цього півурядовця, кажу: «Мене звивали до начальника. Чи є в канцелярії?» - «Зараз замельдую», - відказав. Як я опісля довідався, цей молодий чоловік називався Вергун і був уродженцем Городка, сином заможного міщанина, москвофіла. Він, видно, з патріотизму перед двома літами виїхав в Росію і от тепер приїхав та став інформатором начальника. Бо, коли прийшла моя черга і я став перед начальником, він по вступних формальностях запитав, чому я виїжджав і так довго мене не було.

Я відповів те саме, що й цьому молодому чоловікові, що я хвору жону і дітей хотів відвезти в спокійне місце, а вернутись назад військо не дозволило. На це начальник сказав: «Мені донесли, що ви втікали перед рускими і що ви ворожо настроєні до руских. Тому я не можу дозволити вам виконувати тут в Городку душпастирство». Це говорив, розуміється, по-російськи. А, може, говорив так ще тому, що парохіальну церкву обняв вже військовий російський батюшка. О.Єрмі правив у старенькій церкві на Черлянськім передмістю.

Я відповів начальникові, що його хтось невірні поінформував, бо я не довго перебував у Городку і не було часу займатися політичними справами. На тім розмова наша скінчилася, я вийшов.

Отже, я став безробітним. Правда, по такій одісеї, яку я зробив аж до угорської границі, мені належався б якийсь відпочинок, але така непевна бездіяльність не належала до приємності. Отець Єрмі мав тяжку вимову, і як говорив проповідь, мало хто його розумів, але як американський підданий був у військових добре виджений і часто перебував у їх товаристві. Одного дня, прийшовши додому, він сказав, що чув, що мене мають арештувати. Я вже у начальника відчув, який там вітер віє, а тут ще в тих днях сталася незначна подія, яка могла вплинути на згадане рішення.

Було це напередодні св.Николая. Військо намірялось робити на ринку параду з нагоди іменин царя, тож прислало до церкви св.Йоана людей, щоб забрати церковні хоругви. Якраз в тому часі дівчата робили в церкві порядок, замітали чи мили підлогу.

Старша сестриця, невеличка, але енергічна дівчина, не дала хоругов. «Хоругви є наші, і ви не маєте до них права». А на прощання гейби жартома додала: «От насадіть свої шапки на штики і будете мати параду». Та відпокутувала ці слова. Її закликано до канцелярії і посаджено на три дні до карцеру. Але хоругви урятувала.

Коли я почув, що мене мають арештувати, а я і так майже бездіяльно сидів, я поїхав до Митрополичого Ординаріату, розказав усе і просив, щоб мені дали інше місце. Митрополита Андрея не було тоді у Львові. Був арештований і вивезений в Росію. Офіціал о.Білецький назначив мене завідателем парохії */пропуск у рукописі - Ред./*.

Я туди поїхав, але начальник уезда не підписав моєї грамоти. Я тоді щойно пізнав порядки в російській Церкві. Я був у клопоті. Що маю робити?

Тернопіль був недалеко. Я знав пароха Тернополя о.Громницького. Парохія велика, мала около десяти тисяч душ, чотири сотрудники. Я вирішив туди поїхати і просити, щоб мене прийняв як п'ятого, безплатного сотрудника. О.Громницький згодився, і я в нього харчувався, працюючи сотрудником.

Російські війська йшли вперед. Перемишль довго боронився. Вкінці через брак харчів піддався. Багато російського війська там впало. Австрійські війська цофнулися відступили аж до Бохні, недалеко Кракова. В Карпатах рівнож йшли тяжкі бої. Мадяри завзято боронилися і не пустили москалів на Угорщину. Багато російського війська там упало.

Дня 2 мая 1915 року почали австрійці генеральну офензиву і так сильно вдарили, що російське військо почало відступати. В короткому часі австрійські війська зайняли: Тарнів, Ряшів, Ярослав і зближалися до Перемишля. Я тоді з Тернополя вибрався до Львова, щоби бути ближче Городка. А коли Перемишль тепер без бою здався, я пішов за городецьку рогачку, найняв однокінку і виїхав до Городка. Було під вечір, до Городка я приїхав вночі, по одинадцятій годині. Падав дощ. Я з парасолею в руках перейшов вулицями непомічений ні знайомими, ні військовими (бо мало хто на вулиці з'являвся) і прийшов на приходство, де жила моя дружина з дітьми.

Знову в Городку

Половину парохіального дому займав російський генерал. Мав осібний вхід, а я старався йому не показуватися на очі. Так що я три тижні сидів в хаті, і ніхто ні з чужих, ні зі своїх не знав, що я є вдома.

Гук тяжких гармат щораз виразніше доходив до нас, аж одного вечора побачили ми, що на ріці Верещиці, яка переділяє місто, горить міст. Це був знак, що москалі цофнулися відступили за ріку і запалили міст.

За кілька хвилин з'явилися австрійські патрулі. Дивно, що мали докладні інформації. Коли іншим сказали виступити, нам дозволили залишитися. За нашою хатою поставили телефон. Завідуючий телефоном втаємничив нас, що цієї ночі буде тут, у Городку великий бій. Я на це сказав, що шкода, що я десь не усунувся, приміром, на сусіднє село. «Не бійтеся, - відповів, - одягніться тепліше, бо вночі холодно, і сядете ось тут коло нас, а москалі не мають таких гармат, щоби пробрили дві муровані стіни цього дому». Ми завели дітей з

дівчиною-служницею до пивниці, а самі тепло убралися і сидимо в городі під муrom при західній стіні дому. Не довго чекаючи, почули ми гарматні постріли. Спочатку рідкі, а потім густіші. За хвилю чуємо карабінові стріли і то, видно, кулі «дум-дум», бо чути було тріск у гіляках дерев на городі. Кількадесят кроків на схід від нашої хати пропливала ріка, а за нею - більші доми і ринок. Нагло ми почули з тої сторони, ніби над рікою, переразливий гук гармат, і то частий. Ми були неспокійні. але цей старшина від телефону заспокоював нас, кажучи: «Ми маємо такі гармати, що роблять лише гук, щоб настрашити ворога». Не знаю, чи він лише жартував, чи говорив правду. Нас, однак, переймав дроз - чи то з холоду, чи зі страху, - так що ми воліли піти до пивниці і не чути тих стрілів.

Цілу ніч тривали бої. Коло полудня вернулись санітари, дуже змучені, і оповідали, що мали цієї ночі багато праці. Було багато ранених і до п'ятсот забитих росіян похоронили. Російські війська відступили в сторону Львова. Отець Єрмі також вибрався у Львів. Я лишився сам. Парохіяни були дуже раді, коли мене побачили, та дивувалися, звідки я так скоро з'явився. Не знали, що я вже три тижні в Городку перебував.

Почалася душпастирська праця і то на рідкість тяжка.

Городок лежить при головній дорозі, що веде зі сходу на захід і навідворот. Тут переходили такі маси російського війська, а між ними так багато азіатів, що, можливо, вони занесли сюди різні недуги.

Скоро по їх відході поширилася в Городку і околиці холера. Вона забрала много жертв. В Городку лише українців померло біля сто осіб. А тут жили майже в рівних частинах і поляки, і жиди. Можна сказати, що щонайменше триста осіб померло в Городку від холери в одному лише 1916 році.

Австрійське військо, яке переїжджало із заходу гостинцем, оминало Городок, а навіть на відбудованім провізорично мості поставили рогачку і коло неї жовніра, щоб і авта здержувати. Я один міг перейти і жовнір не здержував, коли я йшов з Найсвятішими Тайнами до хворого. А я своїх греко-католиків майже всіх сповідав і померших хоронив. Правда, помершого на холеру не вносили до церкви, але перед церквою я відправляв панахиду. Бували випадки, що цілі родини хворіли, і що коли мене кликали до хворого, я заставав вчора висповіданого нині вже неживим. Недуга холери довго не тривала. Пересічно три дні. Головно атакувала жолудок.

Коли холера дещо переголотилася, кинулася чорна віспа. Після виказу «книги померших» на віспу померло сто п'ять осіб греко-католиків.

Був вже третій рік війни. Було вже кільканадцять сиріт у Городку. Також було кілька евакованих родин, яких треба було десь примістити. У Львові заложився Комітет помочі сиротам. Митрополит Шептицький почав будувати великий захист для сиріт.

Воєнний фронт посунувся від Львова дальше на схід, став над Бугом і там тривав майже цілий рік. Села над Бугом були спалені і багато дітей потребувало опіки.

Церква в Городку мала чиншовий дім. Я після порозуміння з церковним комітетом віддав цей дім на захист для сиріт. Відразу зголосилося двадцять

п'ять сиріт. Була журба удержати двадцять п'ять дітей. На провід захисту я упросив Сестер Службениць у Львові, які прислали для провадження захисту чотирьох законниць. На удержання захисту частину коштів давав львівський комітет, частину - Сестри та городецькі міщани, головно, різники не щадили своїх жертв. А коли нераз не ставало їм запасів, настоятелька приходила до мене і казала: «Не маю що варити». Треба було тоді мені пожуритися.

Опісля я приступив до віднови церкви. В Городку було три церкви. У місті - стара мурована, на Черлянським передмістю - стара дерев'яна, з каплицею, де відбувалися два рази в році відпусти у свята св.Йоана Хрестителя, а третя, також дерев'яна, - на Заставським передмістю. Ця була невелика і в часі війни спалена. Коло церкви св.Йоана вже за мого попередника було завезено багато каміння, але консерваторська комісія не дозволила старій церкві розібрати, а каміння в часі війни військо розібрало.

Треба було відновити міську церкву. Я думав про нову церкву в середмісті і вже осмотрив місце для неї, але що війна ще тривала і не було видно її кінця, треба було пристати на відновленню старої.

Стара міська церква Благовіщення мала вже понад триста літ, збудована ще за старої Польщі і, як пише хроніка, міщани много труду доложили, бо майже сто літ чекали, поки дістали дозвіл на будову. Вона збудована недалеко від ринку, але над ставом, і тому вогкість із ставу нищила мальовання і позолочення, та й сам мур псувався. Вже поки я прийшов, вона мала від північної сторони, від ставу, камінну підпору.

Парохіяни дуже радо пристали на мою пропозицію. Церкву було вишарувано ззовні, внутрі вибілено, дано нову долівку з шамотових плиток, відзолочено іконостас, відновлено і помальовано хори, усунено старі дерев'яні сходи на хори, що забирали багато місця в церкві, а дано круглі залізні. Один парохіянин справив бічний престіл в честь Серця Христового. Дзвіниця стояла пуста, бо військо забрало дзвони на гармати. Ми спровадили новий великий дзвін і дали гарну огорожу навколо церкви.

Порядок у церкві робили Сестри Службениці із захисту, а помагали їм дівчата з братства. Братство церковне наново ожило і поширилося. За час мого восьмилітнього душпастирювання п'ятеро дівчат вступило до монастиря.

У Городку було дві школи шестиклясові: одна мужеська і одна жіноча. Обі - польські. Української не було. Мій попередник був москвофільських переконань, а москвофілам не залежало на українських школах. Не було і читальні "Просвіти". Була лише москвофільська читальня ім.Качковського і кредитове товариство "Поміч". В короткому часі вдалося заложити "Педагогічне Товариство" і з його рамени - приватну українську чотириклясову школу.

«Педагогічне Товариство» набуло власний дім для школи, і в тому домі відкрили читальню "Просвіти". Там збиралися члени не лише для читання часописів, а й на проби хору і на приготування до сценічних вистав. А що товариство "Поміч" мало більшу салю, тому і вистави та концерти часто там відбувалися. Виставами при мені найбільше займався молодий суддя

Мартинюк, а хор провадив Мельник. Участь у виставах, крім судді Мартинюка, брали і інші інтелігентні особи.

Коли товариство «Сільський господар» перетворилося на краєве товариство і з Олеська перенеслося до Львова і коли др.Олесницький, посол і перший його голова, розвинув велику діяльність, головню на парламентарному ґрунті, і вистарався для цього товариства державну субвенцію, це товариство дуже поширилося в краю.

У Городку ми заложили Філію товариства «Сільський Господар», головою якої вибрано мене. Товариство це було дуже корисне для рільників. Через нього можна було набути штучні навози, гатункове насіння, господарські знаряддя, пасічнічі прибори і т.п.

Розкажу случай, який мав місце в Городку. Було це в році тисяча дев'ятсот сімнадцятому. В часі війни військова команда зарядила ліцитацію старих чи ушкоджених возів, які було зібрано на площі. Був оголошений речинець /термін -Ред./ ліцитації. Коли господарі городецькі і з сусідніх сіл в означений день прийшли на ліцитацію, яку мав перевести городецький магістрат, то побачили, що коло возів стоять жиди, кажучи, що вони закупили ті вози гуртом і тепер можуть продавати подрібно. Я зауважив, що тут зробився швіндель замість ліцитації, тому порадив господарям не купувати, а сам віднісся до головного товариства до Львова. Зі Львова пішов телефон до Відня. За чотири дні приїжджає урядник з міністерства прослідити справу, а прослідивши, уневажнив умову, зроблену магістратом із жидами, наказав проголосити нову ліцитацію, а бурмістра усунув з уряду.

Видно, тоді Австрія числилася з українцями.

Проголошення Самостійної України

Прийшов рік тисяча дев'ятсот вісімнадцятий.

Дня 31 жовтня вечером до Городка приїхав один офіцер зі Львова і запросив всіх інтелігентів-українців до казино. А були тоді: адвокат др.Озаркевич, суддя Мартинюк, двоє гімназійних професорів - др.Кисілевський і Мацюрак, і двоє судових офіціалів - Матковський і Процишин.

Коли ми зійшлися, він сказав: «Нині Головна Рада у Львові вночі проголошує Самостійну Україну і переймає всю владу в свої руки. Ви маєте зробити те саме в своєму повіті».

В Городку був військовий, так званий «Heimkehrlager», лаґер тих, що зі сходу вертали домів. Заступником коменданта, генерала-німця, був надпоручник Степанів, українець. Він був запрошений на ту нараду. Несподівана вість зробила на нас сильне вражіння - радісне і тривожне. Тривожне, бо ми не політики, а справа важна. Та треба було зробити, що в наших силах. Радилась, як поділити обов'язки. Головна журба кожного - це, як поставиться до цього військо. Адже в Городку стояла залога, правда, невелика, але комендантом був австрійський генерал. Та коли надпоручник Степанів сказав, що він має сто шістдесят жовнірів, які підуть за ним, у кожного вступив дух.

Опісля приступили до розподілу обов'язків. Старостою назначено др.Озаркевича, його заступником, зглядно, помічником - др.Кисілевського. Бурмістром - п.Мацюрака, начальником суду - п. Мартинюка, начальником почти - п.Процишина та інших. Мені призначено господарський відділ при

старостві. Кожний подаванням руки запевнив точно виконувати свої обов'язки і нинішню нараду заховати в тайні.

Степанів вночі при допомозі війська мав передати кожному назначеному його уряд. Для власної безпеки кожний отримав револьвер.

На другий день рано уряди були вже обсажені нашими людьми. По місті ходили по двоє патрулі з синьожовтими кокардами. Як пізніше оповідав п.Степанів, труднощі при перебиранні урядовання мав у військовій команді з генералом і в старостві зі старостою. Але коли побачили, що за ним стоїть відділ війська, піддалися. Генерал просив, щоб йому дозволили носити шаблю, а староста, щоб міг ще чотири дні мешкати в старостві. Комісари староства відмовилися служити при українському старості.

На зарядження нового старости, громади давали по п'ятнадцять охотників до війська, яких в Городку обучували. Та Городецький повіт не був настільки свідомий, як вимагала хвиля. Охотники, яким було недалеко від родини, вертали на ніч домів. Бували случаї, що такий пішов на ніч у військовим мундирі і не вертався. Або стояв при магазині на варті, лишав магазин і йшов додому.

А тимчасом поляки організувалися. У Львові билися за кожную вулицю. І до Городка зі Львова приїжджав панцирний потяг і привозив полякам амуніцію. І почалася війна між поляками і українцями в Городку. Здавалося, що українці були сильніші, але поляки боронилися з панцирного потягу. Не раз українці намагалися здобути панцирку, тоді впавав не один. Боротьба тривала зо три тижні, після чого українці опустили Городок. Не знаю, чому. Може, не мали артилерії, а поляки мали панцирний потяг і з нього обстрілювали. Але вкортці ми почули, як з Малкович відозвалися гарматні постріли і кулі почали падати на польські позиції в Городку. В парохіяльній стодолі примістили поляки свою кінноту (двадцять п'ять коней) і, видно, українці зауважили це і почали стріляти на парохіяльні будинки. Ми схоронилися до пивниці. Тринадцять гарматних куль впало на наше подвір'я. Три - на хату, одна - на стодолу і перелетіла, може, пів метра понад кіньми. Решта падали на подвір'ю. Поляки зараз же забрали коней. Українці, видно було, дістали гармати, скріпили свої сили, зблизили свої окопи ближче Городка так, що можна було їх побачити голим оком, зірвали залізничні шини на торі від Городка на захід аж до Браткович. В місті у українців був піднесений настрій.

Моє арештовання

Одного раннього ранку я ще був у ліжку, бо ціла ніч була неспокійна від гуку пострілів, аж тут у помешканні з'явилося чотирьох польських жовнірів, озброєних револьверами, і заявили, щоб я йшов з ними до їхнього коменданта. Поки я зібрався, вони зробили ревізію в хаті. Нічого підозрілого не знайшли. А коли мене вели на залізничну станцію, то вели, як дуже небезпечного проступника, бо два жовніри з револьверами в руках йшли спереду, а два - ззаду. Привели на станцію та всадили до панцирного потягу, який по короткім часі почав відходити. Йшов помалу, часто приставав. Видно, що дорога була непевна. У Львові привели мене до якогось начальника, чи коменданта, що урядовав на пероні. Він після короткого переслухання наказав помістити мене як закладника в готелю.

Мене було поміщено в одній кімнаті «Краківського готелю» і перед дверима поставили варту. Я там перебував три тижні. Харчі приносили мені з офіцерської кухні, не злі, але сидіти в малій кімнаті, в якій не можна було пройти, - то було гірше тюрми.

Я написав до командування прошення, щоби мені дозволили, хоч раз на тиждень пройти. Варта ж і так коло мене знаходиться. Жовнір, який відніс моє письмо, повернувшись, сказав, що комендант просить мене до себе. А коли я прийшов, він сказав до мене: «Отець просить дозволу на прохід, а я повідомляю вас, що ви від сьогодні вільні. Ксьондз архибіскуп Більчевскі просив, щоб вас звільнити. Ви вільні.»

Я уважав своїм обов'язком подякувати архієпископу Більчевському. А коли я був у нього, він сказав, що до нього писав ксьондз-декан Мочаровскі і просив його, щоб він вставився за моє звільнення. Я з о.Мочаровским жив у згоді, він не був шовініст, він і його сестра бували у нас, а я - у них, Тож здобувся на цей великий крок, може, із сусідської приязні, а може, зі страху, щоб українське військо не зрванжувалося, коли б зайняло Городок, а вже в тому часі його окружило.

Мене звільнили, але за два місяці знову арештували і вивезли до Домб'я коло Кракова, де я пробув сім місяців.

В Домб'ю

Домб'є - це місцевість, віддалена на п'ять кілометрів від Кракова. За Австрії була там артилерійська касарня. Тепер поляки перемінили то на лагерь для арештованих цивільних і полонених військових. Там було нас сімдесят священників разом з монахами, бо було сорок Василіян. Всі священники були з Перемиської дієцезії, я один з львівської. В лагері був один дім мурований, в яким урядувало начальство, і п'ять дерев'яних бараків, де колись стояли коні чи вози, а нині жили ми. Інтелігенти мали хоч дрантиві ліжка і коци, але прості мужчини чи військові лежали покотом один коло другого. А був ще другий ряд над першим. Жінки мали осібний барак. Один барак з маленьким городцем, обдротований кільчастим дротом, був призначений для большевиків.

В лагері було кілька десятків Українських Січових Стрільців. Командантом їх в лагері був полковник Трух.

Щодо харчів, то ми, галичани, які мали поміч з дому чи то в грошах, чи в посылках, стояли яко-такі. Але ті, що не мали помочі з дому, голодували. Бо лагерний харч - то зупка, де крупка крупку доганяла і гнила капуста. І з цієї причини, а також з лихих санітарних умов багато людей вмирало.

Одного разу, коли потяг привіз нових полонених зі східного фронту і коли вилаadowували їх з вагонів, винесли кількох вже мертвих. Тих полонених транспортовано в запльомбованих вагонах.

Зближалася зима, а багато з наших не мали одежі, взуття, ходили босими ногами. Ми написали до Відня, бо чули, що там заснувався Комітет помочі жертвам війни. В короткому часі прийшло сорок курток і сорок пар черевиків. Ми роздали це найбільш потребуєчим.

Скільки в Домб'ю було заключених, докладно не можна сказати, але, коли було п'ять бараків, а в кожному - дві-три сотні жильців, то можна прийняти, що було від півтори до двох тисяч осіб. Хворих сповідав і заосмотрював, коли хто зголосився, я і о.Р. Де померших ховали, не знати.

В неділі і свята правили ми Служби Божі. В однім із великих бараків урядили три престоли. А що нас, священників, було багато, то до Богослужіння ставало разом три священники. Служби Божі читані були щогодини, а о десятій годині була співана. Співав хор із заключених. На співаній Службі Божій була проповідь, яку говорили по бажанню. На мою пропозицію проводились обговорення проповідей і, взагалі, квестії гомілетики.

Як я вирвався з Домб'я

Отець моєї жени, шамбелян і декан Михайло Цегельський був арештований поляками і сидів у тюрмі «Бригітки» у Львові. Там захорував. На голові у нього зробився боляк. Треба було робити операцію. А що, будучи старим чоловіком, боявся операції в тюрмі, дозволили йому поїхати до Городка до доньки. А що операція є все небезпечна, а тим більше на голові, зателеграфували до мене, щоби я просив урльопу і приїхав.

На щастя, комендант лагелу служив колись при війську в Городку, тож коли почув про Городок, почав мене розпитувати про деяких осіб та теперішні відносини в Городку. Після тієї розмови зробився добрий і сказав, що дає мені урльоп на вісім днів. На другий день дав мені жовніра, який відвіз мене до Городка.

На вільній стопі

Коли я з'явився в Городку, а це вже було по семи місяцях мого перебування в лагері, почав я думати, чи не вдалося продовжити мій урльоп. Налезало постаратися про лікарське свідоцтво, що я хворий, бо справді лагер підриває здоров'я. А знайомі лікарі повиїжджали. Був лише військовий лікар, що замешкав у домі знаного мені здавна ветеринаря, єврея. Я пішов до цього ветеринаря і спитав, чи він знається з цим лікарем, що у нього мешкає і чи він міг би мені виставити лікарське свідоцтво. Ветеринар відповів, що цей військовий лікар також жид і він з ним поговорить та мені скаже. На другий день я вже був у лікаря на візиті. Оглянув мене по-військовому. Казав розіпняти гудзик, стукнув раз чи два і сказав по-німецьки: «Ja, ja, Sie sind reiseunfähig». (Ви не можете пускатися в дорогу). Я попросив свідоцтва про це. Він написав і сказав, що сам доручить поліції, щоб переслала до лагелу. За візиту я згори заплатив.

Потім я чекав на якесь рішення, тиждень чекав, два, і донині. Нічого не прийшло. Значить, я - на волі.

З того часу, як мене забрали, ситуація воєнна для нас, українців, погіршилася. Українці вже були окружили Городок. У Львові по тяжких боях на вулицях міста українські війська виступили і обложили Львів. Довгий час був спір, чи бомбардувати місто, чи голодом змусити до капітуляції.

Тимчасом із заходу надійшла армія генерала Галера, озброєна французами, взяла Перемишль і йшла на Львів. Українські війська мусіли цофнутися і з-під Городка, і з-під Львова аж до Збруча. Від Збруча була ще офензива українців під проводом генерала Грекова, яка загнала поляків аж поза Красне, але через брак амуніції мусіли завернути. Помочі з Великої України не було, бо там большевики загрожували Києву.

Коли в Галичині дещо успокоїлося, Митрополичий Ординаріят приступив до обсадження священниками парохій. Городком завідував я вже восьмий рік. В

терені на парохію було нас трьох, але двоє зрезигнували. Я лишився сам. Здавалося, що я лишуся парохом. Тимчасом польське правительство спротивилося і не хотіло затвердити. Городок був державного надання.

Тому я подався на парохію Сасів, що був приватного надання, і дістав назначення 12 травня 1921 року.

У Сасові

Сасів - це містечко, розташоване вісім кілометрів на північ від Золочева. Має дві церкви: стару дерев'яну і нову муровану. До цієї парохії належали ще два села - Ушня і Побіч, які мали свої церкви (в Ушні був систанізований сотрудник), і одне село з напівлатинським населенням, без церкви.

У Сасові зараз на вступі виринула справа відлучення Ушні. Ушенці давно домагалися відлучення. Ординаріят збував їх надією, що, як парох вмре, то тоді відлучать. Ординаріят мав підстави відтягати відлучення, бо по-перше, в Ушні було дві треті ерекціонального ґрунту, а по друге, було */пропуск у рукописі - Ред./* греко-католиків, так що на самостійну парохію не надавалося. Хоч я в Ординаріяті про те згадував, мені сказано, що відлучення нема. І в присязі, і в грамоті була вчислена і Ушня. Ушенці, підсичувані сотрудником (хоч я давав сотрудникові половину ушенського ґрунту до вживання), дещо бурилися. Ординаріят не сповняв їх бажання. Аж коли за Польщі вийшов закон, який ограничував парохії в посіданні ґрунту до п'ятнадцяти гектарів. Тоді Ординаріят згодився на відлучення, щоб, як двом парохіям, залишилося більше ґрунту при церкві.

Прийшовши до Сасова, я в першій мірі взявся до упорядкування нової церкви. Церква була збудована в 1896 році, але всередині ще не була упорядкована. Стояв головний престіл та іконостас, хоч гарно різьблені, але не мальовані і не золочені, та й образів не було.

На наше замовлення приїхав із Жовкви золотник М.Павник. Він золотив престіл і іконостас щирим золотом три роки. Запрестольні два образи малював художник Магалевський, а образи до іконостасу - Монастирський. Справили до церкви лавки і закупили дзвін.

В старій церкві перебудовано середню копулу, бо була цілком знищена і цілу її, як і бічні стіни, покрито гонтами.

Заложено при парохіяльній, як і в долучених церквах - братства.

У Сасові не було української школи. Тому з рамени «Педагогічного Товариства» засновано, подібно як в Городку, чотирикласову українську приватну школу.

Заложено торговельну кооперативу і почато збирання фондів на будову Народного Дому. До будови Народного Дому помагали парохіяни з Америки. Але при будові мали ми різні перешкоди. Насамперед план треба було міняти три рази, хоч план робив інженер. Все йому щось бракувало. Справа пішла до воєводства. А що довго не було відповіді, я особисто поїхав до воєводства. Там на мою скаргу, чому такі труднощі роблять при будові читальні «Просвіта», головний інженер, усміхаючись, з іронією сказав: «*My chcemy, azeby wasze czytelnie byly waszemi twierdzami*».

І в час посвячення фундаментів були перешкоди. Бо коли в навечеріє посвячення фундаментів дівчата прикрасили площу будови зеленню і вінцями, раненько прийшла польська міліція і все це позривала. Я телеграфічно виразив

старості здивування і зажадав пояснення. Ще не скінчилася Служба Божа, як приїхав зі староства комісар. Питаюся, чому поліція робить такі пакості. Відповідає, що були відомості, що на посвяченні фундаментів має бути посол і інші промовці. «Хто такі відомості подав? - питаю. - Запрошений лише священник з Підгорець, який здійснить посвячення, і делегат філії товариства «Просвіта». - «Але щоб ніхто не промовляв», - сказав і, як непишний, від'їхав. Посвячення відбулося. О.Пришляк сказав проповідь, а делегат філії др.Ваньо, якому заборонено було промовляти, привітав зібраних кількома словами, а свої бажання показав знаками-рухами рук. Нарід зрозумів, оплесками притакнув і вдоволений з піснею розійшовся.

Три роки будова тривала зі всіма тими перешкодами - та збудували і бляхою покрили. Там було приміщення для Кооперативи, кімнати для читальні і бібліотеки та зала для вистав.

Потім, в час німецької інтервенції, коли ми обняли уряд і залу громадську, тоді залу Народного Дому перемінено на пекарню.

У році тисяча дев'ятсот тридцять шостому назначено мене деканом Золочівського деканату. Прийшли нові обов'язки. Треба було візитувати щороку двадцять одну парохію та писати протоколи до Ординаріату. Крім цього, полагоджувати урядові справи, або скарги поодиноких парохій.

В цьому ж 1936 році за моєю ініціативою уряджено для цілого Золочівського протопрезвітерату дводенний Душпастирський Курс. Реферати цього курсу вийшли друком. На курсі відпоручником Митрополичого Ординаріату був крилошанин Дзерович.

У році тисяча дев'ятсот тридцять восьмому був Другий Душпастирський Курс. Провідною гадкою його була «Католицька акція». Реферати цього курсу не вийшли друком, бо двоє референтів не надіслали своїх рефератів.

Друга Світова війна

В році 1939 прийшла Друга Світова війна, а з нею - нові тяжкі переживання. Офензива німецька робила великі поступи. Протягом двох тижнів впала Польща, і німецькі війська з'явилися в Сасові. Впала одна бомба недалеко латинського приходства, на яким стояла парова машина, яка, може, впровадила в блуд німецький літак. Бомба впала, забила три особи із сусідньої хати, які, почувши літак, вийшли на подвір'я. А стрясення воздуха було так сильне, що всі вікна, навіть у церкві, яка на кілька сот метрів була віддалена, повилітали.

Зараз за Сасовом була битва, по битві я нарахував сімдесят могилок німецьких і около двісті трупів советських. Гостинець був завалений танками, переважно советськими. На протязі майже двох кілометрів лежало сорок розбитих танків різної величини. Лише один - німецький.

Офензива йшла шалено скоро. Упав Тернопіль, упала Вінниця, упала Полтава. Німці знайшлися над Дніпром і зайняли Київ. Генерал Бравхіч, перейшовши більшу частину України, зажадав, щоб проголосити її самостійність, і навіть, дозволив Українському Комітетові на утворення українського уряду. Вже повставали повітові староства. Митрополит, видно, в порозумінні з новою Управою, розіслав обіжник парохам, щоби проголосили самостійність України.

Та не довго цей радісний підйом духа тривав. По трьох тижнях почалося невизнання і переслідування українських урядів. Пішла вістка, що Гітлер і його дорадники, Гімлер та другі, не погодилися з Бравхічом. Бравхіч захворів, а генеральну команду обняв сам Гітлер. Та тепер офензива йшла повільніше. Крим, Кавказ, Чорне море робили труднощі. Зближалася зима, на яку німці не були приготовані.

Ми в громаді пізнали зміну німецького курсу. Проголошення України відбулося торжественно на ринку перед ратушею. Відчитано письмо Митрополита, були промови. Сасів як містечко було осередком «збірної громади».

Після проголошення ми вибрали бурмістром свого чоловіка, Йосифа Микитовича, загально шанованого і любленого, до якого дотепер і німці відносилися з повагою. Аж тут несподівано приїжджає від крайсгавптмана відпоручник і привозить нового бурмістра. Наш мусів уступити.

Господарська система німців була інша, ніж у большевиків. Військова влада назначувала на громаду контингент, а рада громадська опісля розприділювала на поодиноких господарів. Господарі самі управляли своєю землею, легко і не дорого можна було придбати штучні навози і насіння. За контингент діставалося талони на різні товари в магазинах. А магазини в повітових містах були повні товарів. Деякі магазини, як і їдальні, були призначені лише для німців. На дверях, або на вітринах було написано: «Лише для німців».

Відносини до жидів були жахливі. Кілька днів після того, як ввійшли до Сасова, приїхало троє військових старшин, скликали кількох радних і запитали, чи є в Сасові якісь комуністи. Тодішній бурмістр відповів, що було щось двоє чи троє, знаних як комунізуючих, але вони виїхали разом з советським військом. Вони показали виказ кільканадцяти жидівських осіб, але радні не могли потвердити, що вони є комуністами, тоді вони вийшли на площу, де зібралася юрба людей, і там питали. В усякому разі вкоротці над'їхало авто, а жовніри спроваджували деяких жидів і всаджали до авта. Одна жидівка, добре нам знайома, жінка купця, прибігла до нас з плачем, що її чоловіка взяли і просила, щоб його рятувати. Я вийшов до авта, бачу: він між іншими сидить. Коло авта стояло двоє німців. Питаю, де є старший. А один каже мені: «Wollen Sie mit fahren? Bitte!» /*Хочете їхати з ними? Прошу!*/ - і показує на сидячих. За хвилину авто від'їхало. Куди? Не знаю. Жид не вернувся.

Жиди, видно, були призначені на знищення. Мужчинам наказали на гостинці каміння товкти, другим - на каменоломах каміння добувати. Коли вже багато каміння назвозили, спровадили дві машини, мовби млинки, які те каміння лупали на дрібні кусні. Ті машини жиди крутили руками. Ставало їх кілька пар до одної машини. Налупали цілу гору того каміння. А німці автами вивозили цей камінь на дороги. Чи вони за свою працю діставали яку заплату, не знаю. Бачив лише не раз, як ходили обдерті по господарських домах і просили їсти. Взагалі, робили враження безправних невільників. Їхні родини вивезли до Золочева, і там в одній частині міста утворили гетто. А робочі при каменоломах мешкали на так званій фабриці. Була недалеко від Сасова фабрика паперу, війною знищена. Лишився лише дім властителя фабрики - велика поверхова камениця з деякими господарськими будинками. Там мешкали отсі жиди.

Одного вечора після роботи обіцяно їм, що дістануть черевики. Вийшли на подвір'я і стали парами. Їх бригадири стали осібно. Над'їхало авто. Всі туди звернули увагу. А укритий в ньому машиновий карабін посіяв по них своїми пострілами. Кільканадцять змогло через паркан утечи. А решта впали забиті. Вбитих казали бригадирам позносити до будинку, облили трупів нафтою і запалили. Три дні горіла ця «фабрика».

Фронт на сході затягнувся до зими і дійшов аж до Сталінграду і під Москву. Советські війська, згідно їх генералісімус Сталін, вирішили тут поставити опір. Зібрали всі свої сили, а крім цього, спонукали своїх західних союзників (Америку, Англію і Францію), щоб вони утворили «західний фронт». Німці не могли дати підкріплення своїм на сході, навпаки, ще відтягнули деякі сили на захід. Повсталала завзята, рішача битва на широкому фронті від Сталінграду до Москви. Великі жертви понесла одна і друга сторона. Вкінці німці відступили, і от звідси починається відворот.

Німецький відворот

Відворот німецького війська йшов скорим темпом. Правда, німці за собою багато нищили, однак, скоро опинилися в Галичині. Над Серетом фронт задержався і тривав около трьох місяців. Гармати гриміли і наносили страх цілій околиці.

Раптом дають знати, що фронт прорваний і що завтра, напевно, німці будуть у Сасові. А що в Сасові перехресний гостинець, то можна сподіватися, що тут буде битва. (І так сталося.)

Треба було уступитися. Я казав запрягти коні, вложив, що вдалося, на віз і вночі виїхав у західну сторону. Ми заїхали до села Борткова, замешкали у парохана о.Королевича, як вночі наздогнали нас советські танки. Танки з'явилися, а за хвилину потягнули далі. За ними показалося військо і трени. Один солдат почав заглядати до стайні і забрав мені найліпшого коня. Ми перебули в Борткові два дні і одним конем вернулись назад.

Ідучи через Жуличі, довідалися ми, що Сасів цілковито спалений, церква і парохіяльні будинки знищені, розбиті, і жуличани просили, щоб лишитися у них. Я лишився, щоб на другий день поїхати і переконатися, який дійсний стан.

В Жуличах

На другий день я поїхав оглядати Сасів. Я застав страшну руїну. Церква мурована розвалена. Большевик-летун, видно, навмисно цілив у церкву, бо перед церквою в однім ряді було чотири вибої від бомб. Будинки парохіяльні, як рівно ж шпихлір, де були сховані всі наші речі (меблі, збіжжя, начиння і дошки дубові), згоріли дотла. Всі навколишні будинки також спалені. В ринку жидівські доми ще перед тим розібрали і продали, так що в Сасові я застав лише тридцять будинків, і то на окраїнах. Ще димились деякі пожарища. А сморід зі спаленої худоби наповняв воздух і давив груди, бо згоріло більше, як п'ятдесят коней і корів, що лежали ще не закопані.

Також біля п'ятдесяти цивільних осіб було убито. Багато не вернулося з тих, що порозбігалися. Я вернувся дуже пригноблений, бо не сподівався аж такого знищення, і рішився лишитися в Жуличах з тим, що звідси буду обслуговувати і Сасів, який був віддалений на вісім кілометрів. В Жуличах церква і парохіяльні будинки були неушкоджені. Люди були дуже вдоволені, бо мене знали, а свого священника вже довгий час не мали.

В тисяча дев'ятсот сорок четвертому році помер митрополит Андрей Шептицький. Його похорон був великою церковною маніфестацією у Львові. На похороні було понад п'ятсот священників, п'ять єпископів, всі чини мужеські і жіночі, школи, товариства і організації світські з прапорами, хори та оркестри. Після похоронних відправ з церкви св.Юра вирушив похід з тілом Митрополита, пройшов головними вулицями міста і вернувся назад до катедри. Мощі Митрополита зложено в приготованій крипті катедри. Підчас походу був здержаний рух трамваїв і авт, бо за похороном йшли тисячі людей. У всіх вікнах тиснулися цікаві бачити траурний похід. Домовину, накриту багряною китайкою, несли шестеро священників. Перед труною на подушці несли митрополичі інсигнія. Міліційні власті робили на вулицях, якими переходив похід, порядок.

По кількох днях наступила інтронізація єпископа Йосифа Сліпого на митрополита. Він був єпископом-суфраганом з правом наслідства. Тож в його підвищенню не було ніякої перешкоди.

Та в короткому часі наступило переслідування Греко-Католицької Церкви. Митрополит Йосиф, вступивши на престіл, уважав своїм обов'язком гроші, зібрані попередником на «Червоний Хрест», вислати до Москви, чого митрополит Андрей через недугу не зробив. Як делегатів вислав трьох священників, між ними др.Гавриїла Костельника. Хоч Митрополит знав про неприхильне відношення Костельника до своєї особи, однак, видно, не припускав, що цей посунеться так далеко, що відречеться своєї віри.

Оповідують, чи здогадуються, що він, будучи в Москві, зговорився з деякими політичними чинниками в справі пропаганди за православною схизмою, а навіть став на їх службу. З'єднав собі о.Мельника з Перемиської і о.Пельвецького зі Станіславської дієцезії і утворив з ними «групу трьох», що започаткувала пропаганду. Сам видав відозву і брошуру проти Унії і проти Католицької Церкви. (Мельник і Пельвецький в короткому часі непостижно померли, а Костельника хтось застрелив).

У своїй агітації Костельник мав попертя у советських властей, а згідно, він надавав фірму, а агітацію проводили і схизму у нас заводили МГБ-исти.

Правдивість цього доказує слідуючий приклад: Одного дня, як я вже був у Жуличах, приїхало до мене двоє військових старшин. Один з них представився як підполковник, а другого імені і звання не тямлю. Здається, що це був представник обласного відділу для Православної Церкви. По вступній банальній розмові питає цей підполковник, чи я маю відозву Костельника. Я відповів: «Я чув, що така існує, але її не маю». Він вийняв з кишені відозву, дав мені і сказав: «Прошу прочитати і до неї достосуватися». При тому сказав зміст цієї відозви і почав промовляти за православ'єм. Я усміхнувся і сказав: «Таж ви не признаєте віри, то чому агітуєте за православ'єм?» Але він не відповів на моє запитання, а далі старався виказувати, що князь Володимир прийняв віру з Греції, отже, православно. Потім вже грозив, коли сказав: «Митрополита нема (Митрополит і всі крилошани були вже арештовані і вивезені), тож як декан ви є найвищою духовною владою у вашій Церкві і ви будете відповідати, яку лінію візьмуть ваші священники, чи підуть за Костельником, чи проти правительства». Я відповів, що аж такої влади не маю і за своїх священників відповідати не можу, кожний має свою совість. «А щодо мене, то я заявляю, що своєї віри не зміню.

Впрочім, мені відомо, що в Советському Союзі Церква відділена від держави і кожному вільно визнавати свою віру». З моєї відповіді не були вдоволені.

Перейшли до другої кімнати, за чимось шукаючи. На столі між нотами зауважили кілька оставшихся наліпок на шиби, присланих свого часу Комітетом свята «Молодь - Христові». Забрали тих вісім наліпок і ще грозили, що зроблять з цього ужиток, бо на наліпці добачили тризуб.

За якийсь час, неповних два тижні, прийшли знову і спитали, чи я вже говорив зі священниками. Я відповів, що не говорив, бо мені треба було би поїхати до кожного з них, а це не є легка справа. Ми збираємося часом на свої деканальні конференції, але тепер ще такої конференції не було. Вони доручили скликати таку деканальну нараду, прочитати відозву Костельника, та потім повідомити, що кожний священник сказав. Я на це відповів, що конференцію скликати можу, але, щоб подати, що хто говорив, - цього не зобов'язуюся. Я можу чийсь гадку невірно представити. Найкраще буде, коли ми приймемо спільне рішення і кожний підпише. Тоді назначили ми день і місце, де та конференція має відбутися. Я розписав запрошення. З'їхалися всі священники. Я повідомив ціль наради і прочитав відозву Костельника, дану мені підполковником. В дискусії всі священники висловилися проти відозви Костельника. А щоб уложити обіцяну заяву, вибрано трьох священників: о.Фітя з Плугова, ігумена Федорика і мене - з тим, щоб до тижня ми представили заяву, а всі кондеканальні підписали.

На слідуюче зібрання о.Фітьо не приїхав. З цієї трійки, що мали уложити заяву, було нас двох. О.Федорик першим відчитав свій проект заяви, а опісля я свій. Священники прийняли мій проект. Зміст мого проекту мав три точки і був менш-більш такий: «Ми, священники, зібрані дня... по вислуханні відозви о.Костельника заявляємо, що: 1)гадки у відозві є його особистим переконанням, з яким ми не згодні; 2)ми заявляємо, що стоїмо при своїй вірі, з якою ми зв'язані присягою; 3)до держави ми відносимося лояльно, бо держава забезпечує свободу совісті».

Цієї заяви вони від нас не брали, і я не відсилав, бо не знав, кому відсилати, а задержав при собі. За кілька днів, і то пізно вечером, приїхав до Жулич лейтенант Діденко зі Золочева, з'явився до мене і сказав, що мене звивають до району. «Що, я арештований?» - питаю. - «Ні», - відповідає. - «А чому так пізно?» - «Не знаю», - відповідає.

Не було ради - треба було їхати. До Золочева приїхали ми по дванадцятій годині ночі. В районській раді чекала секретарка Шахаліда. Коли я з'явився, вона, ніби перепрошуючи, каже: «Ізвеніте, що так пізно вас звиваємо, але справа є така: за два дні Костельник приїжджає до Золочева. Треба скликати священників Золочівського деканату. Отже, нема часу. Запрошення завтра післанець доручить. Прошу лиш підписати». І подала вже готові запрошення, підписані нею, щоб і я ще підписав.

От таке-то було запрошення декана на деканальну конференцію! І чи не ясно, хто під фірмою Костельника робив православну пропаганду? Або, іншими словами, кому вислужувався Костельник.

Полагодивши справу запрошень, секретарка відізвалася до мене: «Начальник МГБ просив, щоб ви вступили до нього. Вступіть, от солдат вас запровадить». Мені неприємно зробилося, по-перше, північ, а по-друге, - до МГБ. Але що ж, солдат чекає, йду.

Станиця МГБ була недалеко. Варта спроваджує мене в кабінет начальника. З почекальні начальник просить досередини. І відбувається розмова:

- Ви - Лиско, декан?

- Так.

- Костельника знаєте?

- Знаю.

- Приїжджає до Золочева, тож мусите уважати, інакше ви будете відповідати.

- За кого? Я можу відповідати за себе. А священник кожний має свої літа і свою совість.

- Но-но, багато не розгаварюйте, бо коли не підете за Костельником, то зігнієте ось тут, - і показав пальцем на підлогу. (Я вкоротці пізнав, що під його підлогою є в'язниця).

На це я відповів:

- Це вже ваша річ, - і встав до відходу та огірчений вийшов.

Я опинився серед ночі на вулицях міста. Навколо - ні одної живої душі. А мені більше як вісім кілометрів до Жулич. Йду коло мешкання о.Плашовецького, бачу: вікна заслонені. А в однім горішнім віконці видно світло. Я набрав відваги застукати. «Хто там?» - питає служниця з острахом, але, почувши мій голос, отворила. Отець Плашовецький був у ліжку. «Що сталося?» - питає. «Приїжджає Костельник», - кажу та оповідаю, як мене привезли вночі, і про свою візиту у начальника МГБ. «Бачите, з ким зв'язався Костельник на знищення нашої Церкви?» Панство Плашовецькі мене переночували, а рано о шостій годині я вийшов піхотою до Жулич, бо мав обіцяну Службу Божу.

На означений день з'їхалися священники, а по хвилі над'їхало авто, з якого вийшли Костельник і делегат обласного відділу по Православній Церкві Іванов.

Прийшли, привіталися (а було це в домі о.пароха Плашовецького), сіли за стіл. Костельник виглядав досить пригнобленим, може, йому було неприємно, що приїхав ніби в справах релігійних разом з емгебистом, а може, знав, що Золочів не є його духа. Сів і почав промову. Промова млява, зміст її - повторення його відозви. Після нього взяв слово Іванов. Повторив згрубша те, що сказав Костельник. Потім Іванов відізався: «Хто з отців хоче в тій справі ще забрати слово?» З цього знов можна було пізнати, що нараду провадить Іванов, не Костельник.

Ніхто не озивався. Тоді я встав і сказав: «Я, як найстарший віком і як декан, хочу сказати, що ми кілька днів тому мали спільну нараду в цій справі і на ній винесли спільну заяву. Ось вона», - і показую папір із заявою.

«Прошу прочитати», - сказав Іванов. Я прочитав. Іванов взяв від мене її і подав Костельникові. Цей прочитав і каже: «Це василіянський дух». Думав, певно, що це укладав о.Федорик, - та помилився. На це Іванов: «А хто це писав?» Я відповів, що ми всі цю заяву ухвалили, а я переписав. Ще забирано голос двох чи трьох священників, в дусі заяви. Деякі провадили полеміку з висказами відозви. Іванов встав, взяв свою загортку, сказав: «Я мушу вийти», - і пішов.

Ми думали, що він пішов спровадити міліцію (так виглядало), і самі почали вбиратися. Коли я прощався з Костельником, він сказав: «Знаєш, Володко, дотепер були ми приятелями, а відтепер будемо ворогами». Я відповів: «Коли так - то не з моєї причини».

З'явилася пані Плашовецька і просила на обід. Костельник лишився, а ми розійшлися до своїх домів.

РЕПРЕСІЇ

Мене арештують

Два чи три дні по тім був відпуст у Підгірцях. Я був запрошений туди з поміччю духовною.

Кінчався обід в монастирі Отців Василіян у Підгірцях, як братчик доносить, що на монастирське подвір'я заїхала бричка, а в ній - двоє військових, які питають, чи тут є Лиско. Ігумен вийшов до них і, як я опісля довідався, запросив їх на перекуску. Я почав збиратися і, попрощавшись, вийшов на подвір'я до своєї підводи. Бачив, що стояла бричка сама, при ній не було нікого. Я сів на свою підводу і поїхав.

А що я мав цього дня поїхати до швагра, о.Осташевського, та й, щоб не стрічатися з непрошеними гістьми, вже недалеко Сасова звернув на дорогу до Підберезець. Там був я два дні, а що зближалася неділя, я вернувся до Жулич.

В неділю підчас Служби Божої повідомляють провізори, що військо обступило церкву. По Службі Божій я прийшов до хати. Відразу за мною з'явився лейтенант Діденко з чотирма солдатами і заявив, що я арештований.

І от від цього часу починається моя мальтритація і поневірка.

Заки ще мене всадили на підводу, зробили в помешканні ревізію. В шафах була біжутерія, цей старшина, переглядаючи речі, забирав дещо і ховав до «кармана».

Тимчасом парохіяни з цілого села зібралися на подвір'ї і, коли мене всадили на бричку, почали прощатись і плакати, а інші кричали: «нащо ви забираєте нам нашого батька». Я успокоював людей, кажучи: «коли треба терпіти, мусимо терпіти. Християни не раз за свою віру терпіли». Коло мене на бричці посадили чотирьох солдатів, двох спереду, а двох ззаду, які тримали в руках машинові карабіни. Може, боялися якогось нападу, бо я не був їм небезпечний. Через село супроводжувала нас громада людей, одні плакали, другі кричали. Вже була пізня година, коли ми приїхали до Золочева.

От так навертали на православіє. Декотрі священники настрашилися.

В Золочеві запровадили мене до пивниці, що була під будинком МГБ. Нагадалися мені слова начальника МГБ, сказані перед кількома днями, що «зігниєте ось тут». Я не зрозумів тоді його слів. А тепер пізнав, що справді під його підлогою є спелюнка, де все гниє. Коли мене впровадили до цього підземелля, гнилий сопух вдарив так, що можна було завернутися. Світла не було, лиш від ліхтарки, яку в руці тримав дижурний, що мене провадив, видно було, що там покотом лежало кільканадцять осіб. Провідник цей перепровадив мене через цю камеру, отворив ключем двері до другої, так само темної, впустив туди мене і замкнув двері.

Можна представити собі, в яким я був положенні. Темно, хоч око вибери, сморід і гниль, а я стою на середині. Дотикаюсь стін, стіни вогкі, мацаю рукою

долівку, вона мокра, шукаю ногами, може, де є яка лавка, дошка, або солома, щоби десь сісти чи положитися, - не знаходжу. В однім куті намацав я дрібку соломи, але гнилої, неможливо було там сісти. Шукаючи далі навпомацки, натрапив я на ґрати від вікна, дещо в заглибленні. Я сів на підвіконнику і, тримаючись ґрат, перебув цілу ніч.

Рано, коли денне світло освітило сю камеру, я побачив жахливий образ. Огидна спелюнка. Оглядаюсь за якимсь начинням, щоби оправитись - нема. Збоку стояли чотири бляшані посудини, але повні калу. Я почав стукати до дверей. Стукав довго. Вже і з другої камери відзивалися голоси. Вкінці з'явився дижурний і питає із-за дверей, чого я потребую. Відповідаю: «До оборної». - «Там є посуда». - «Вся повна», - кажу. Він тоді з криком відзивається: «То повинось». - А я також вже голосніше кажу: «То отворіть». Отворив, став за дверима і стоїть. Бачу, що не виносить. Беру сам одну бляшанку, виношу і на подвір'ї виливаю. Це саме роблю з другою. За хвилину з'явився дижурний і зі злістю замкнув двері. Не хотів виносити, то мусів тепер чистити подвір'я.

Около одинадцятої години випроводили мене з цієї пивниці і нагорі заявили, що я поїду у Львів. Я був так поденервований, що не міг випити кави, яку мені прислали з дому.

Після полагождення формальностей старшина і один солдат повели мене городами, а не вулицею (може, щоби не робити розголосу) на львівський гостинець.

Прийшовши до гостинця, вже дещо дальше від міста, чекали на оказію, чи не їде яке авто до Львова. Задержали, може, третє з ряду, що везло небагато стосових полін. Старшина сів до шофера, а я з солдатом - наверху.

Жена довідалася, що я маю їхати до Львова і встигла ще принести пакунок - подушину, коц, теплу білизну і хліб. Ми вже були на авті, як мені це передала.

Авто рушило. Та кілька хвиль по тім, авто ще не від'їхало й п'яти кілометрів, стався нещасливий випадок. Шофер, правдоподібно, був п'яний, бо авто зверталось то в цей, то в той бік гостинця. А тут якраз була залізнична рампа. Я сидів звернений плечима до переду і не бачив рампи, а авто так з'їхало набік, що рампа вдарила мене по голові, а другому взові, що був причеплений до нашого, зірвала дашок. Я зімлів. Склонив голову на пакунок і вже більше нічого не пам'ятав.

Коли я відкрив очі, побачив церкву. Я впізнав, що це церква в Куровичах - значить, ми вже були пів дороги до Львова, отже, ми їхали цілу годину. Я не міг голови піднести, і так зі склоненою головою на пакунок їхав дальше. У Львові я не міг злізти з авта. Мене зняли і занесли до тюрми при вулиці Лонцкого.

У тюрмі

Я перший раз у тюрмі і то приїхав хворий. Чи то з удару до рампи, чи це було нервове подразнення, але сильно боліла мене задня частина голови, а також - нижче крижей і кінчини ніг. Я не міг ні ходити, ні сидіти і так лежав на підлозі більше як півтора місяця. Добре, що я мав з собою подушину. Санітарка приходила два рази і намазувала болячі місця, а потім сказала, що не буде приходити. Я попросив хлопців - моїх співмешканців камери, щоби натирали зимною водою, і це мені помагало.

Коли я подужав, почали кликати на слідство.

Ще перед тим скажу, яка по камерах була обстановка і яке життя. Обстановки не було ніякої. Підлога і голі стіни, ні стола, ні лавки. В куті лише стояв цебрик, або бляшана посуда - як оборна. Кожний, хто приніс з собою якийсь клунок чи півмішок, - тільки й мав. Це було для нього і крісло, і подушка. Звичайно сиділося на землі. На підлозі кожний їв, на підлозі спав, пакунок давав під голову. Як не мав пакунка, то чоботи, або черевики, а плащем накривався.

Камери були більші і менші, у фронтальному корпусі були більші, а в другому, що був у підвір'ї, - менші. Та тюремне начальство старалось, щоби камери були заповнені, щоб взимі не треба було палити. І в тюрмі не палили в печах, хіба там, де урядували слідчі. Коли в'язні клалися спати, то так один коло другого, а в більших камерах головами у протилежні сторони. Коли когось викликали, то він переступав через інших, вночі будив.

По коридорі ходив дижурний і час від часу заглядав до «очка». В кожних дверях був малий округлий отвір, що замикався і відкривався від коридору. Через це «очко» дижурний заглядав до камери, звичайно, коли почув спів або крик. А нераз, як було дуже тихо, хотів знати, що там робиться.

Слідства відбувалися звичайно ночами. Приходив дижурний від слідчого до дижурного на коридорі. Цей відкривав ключем двері, входив досередини і викликав по букві. Приміром: «Хто є на букву Л?» Всі, чії прізвища починалися на букву Л, голосилися. Як було прізвище, жадане слідчим, тоді дижурний відзивався: «Виході», або «Убірайся» і передавав тамтому дижурному, що чекав на коридорі, а цей відводив до слідчого. Слідчі мали осібне крило будинку.

На першій переслуханню слідчий списав лише мої особисті дані, мою родину, моє і їхні заняття та грозив, що за неправдиві зізнання буде осібна кара.

На другому переслуханню, що відбулось по кількох днях, допити провадив інший слідчий, який хотів сфальшувати мої зізнання. Видно, не було правової підстави для мого арештування. Вже в Золочеві, коли мене висилали у Львів, гуздралися з якимись паперами, і видно, то не вистарчало, що їм золочівський начальник дав, треба було щось сфальшувати.

На цьому другому переслуханню питається мене слідчий, як то було з цією нарадою золочівських священиків, коли то уложили заяву проти Костельника. Я оповів так, як було. Приїхало до мене двох старшин в справі відозви Костельника. Передали мені цю відозву, і ми умовилися, що в означенім дні я скличу священиків, прочитаю відозву Костельника, а священики мали свою гадку висказати в спільній заяві.

Він вислухав і почав писати протокол: «На нелегальнім зібранні... і т.д.» Я, хоч сидів на другім кінці стола, та очі ще дописували, побачив, що він написав «на нелегальнім». Він, коли скінчив писати, звернувся до мене:

- Підпишіть.

А я на це:

- Прошу прочитати.

Він почав читати: «На нелегальнім зібранні... і т.д.»

- Я цього протоколу не підпишу, - говорю.

- Чому? - питає.

- Я так не говорив, - відповідаю. - Це зібрання було не лише легальне, але й наказане.

- Но, но, багато не говоріть. Я наказую підписати.
- Не підпишу.
- Я вас покараю. Підете до карцеру.
- Я неправдивого протоколу не підпишу.

Хотіли зробити закид нелегального зібрання і за це судити. Коли я заявив рішучо, що не підпишу, він почав нервово ходити по кімнаті. Це тривало довгий час. По хвилі відіззався:

- Підпишеш?
- Ні.

- То ходи за мною. - І випровадив мене на коридор, поставив лицем до стіни і сказав:

- Зачекай. - А сам пішов кудись.

Видно, пішов радитись. За якої півгодини приводить дижурного і каже мене відпровадити. Я був певний, що провадить мене до карцеру. По дорозі на коридорі питає мене дижурний, яке число моєї камери. Я врадувався, бо пізнав, що не веде мене до карцеру, а до моєї камери.

Я ледве роздягнувся і положився спати, як двері знову відкриваються, дижурний знову викликує: «Хто на Л?», я знову голошуся. А він каже: «Убирайся» і веде мене дижурний до канцелярії того самого слідчого. Коли я ввійшов, слідчий заговорив:

- Я це слово «нелегальне» вичеркну, чи підпишеш?
- Як буде вичеркнене - підпишу.

На тім скінчилося друге переслухання. І це вирятувало мене від засуду.

За якийсь час мене знову викликали на переслухання. Тут вже був інший слідчий. Спочатку і цей відносився до мене некультурно. Казав мені, поки ще прийшло до запитів, сідати на кінчику крісла. Мене це здивувало, але я пригадав собі, що були случаї, коли слідчий казав так сідати, а опісля ногою копав крісло, і суджений несподівано гепав на підлогу. Такі були в тюрмі тортури. Я знав про це і на наказ сів на крайчику, але руками тримався крісла. Він пізнав, що я знаю цей секрет, тож на дальше дав спокій. При переслуханні справа знову оберталася навколо деканальної конференції. Не мали, видно, іншого закиду. Треба було знову розказати цілу історію скликання наради, написати ще раз заяву, яку я знав напам'ять. Цей слідчий, прочитавши сесю заяву, сказав, що вона дипломатично уложена. На тім закінчилося третє переслухання.

Потім довгий час мене не взивали. За цей час слідчий їздив до району, до Сасова, до Жулич і збирав відомості про мене.

А я в тому часі мав дуже прикрий случай. Мене начальник тюрми післав на карцер. А карцер в тюрмі - це не жарти.

Карцер

Почалося з того, що я був нездоровий, здається, на жолудок. Здалобися переказати до жени, щоби передала щось відповідного на мою недугу, а тут нема як. Передачу приймає дижурний на брамі, а опісля віддає лише ті речі, в яких була передача. А сидів у моїй камері один львів'янин, кравець, і він мені порадив пришити латку до мішечка і поза ту латку всадити записку. «Я так часто роблю,» - сказав. Він часто робив, і йому вдавалося, а я зробив один раз і

мені не вдалося. Він сам мені латку пришив. Я передав цей мішечок з другими після випорожнення передачі, але жена не догадалася, що означає та латка. На слідує тижень прийшов цей самий мішечок назад з передачею. А тут в тюрмі, видно, контролювали латки на мішечках.

На другий день кличе мене начальник тюрми, показує мені записку і питає:

- Це ти писав?

- Я.

- А ти не знаєш, що не можна писати?

- Я був хворий і не міг в інший спосіб повідомити жену.

- За це підеш до карцеру на дев'ять днів.

Задзвонив відразу по дижурного і наказав запровадити мене до карцеру.

Перед карцером мене роздягнули з плаща і блюзи, на щастя, лишили сподні і чоботи, бо наступного дня привели шістнадцятилітнього хлопця лише в білизні, без взуття. Це була зима. В карцері підлога цементова, мокра, печі нема. На середині невелика дошка, на якій могло двох сісти, а лягти не було де. В карцері я застав вже двох в'язнів: інженера-українця і поляка-студента. Ми представилися, та й почали бігати навколо кімнати, бо було зимно. З харчем було також погано. Давали лише порцію зупи, і то раз на два дні, більше нічого. Хліба також лише половину щоденної порції. Коли прийшов вечір, та не було де пожитися, ми радили в цей спосіб, що двоє клалося на лежачу дошку, а один підкладав під голову на порозі чоботи, а ноги до їхніх ніг, а зад вже був на цементовій підлозі. Та таке спання не могло довго тривати задля зимна. Що чверть чи пів години ми вставали і бігали навколо. При тім робили різні фізкультурні рухи, щоб зігрітися. А потім знову клалися. І так перебули цілу ніч. На слідує день привели четвертого товариша недолі, молоденького, лише в білизні і без обуви. Спочатку ще був у гуморі, але зимно щораз більше йому догаряло. Їсти не було що. На щастя, одна ув'язнена дівчина нам допомогла. Вона змивала коридор у тюрмі. І видно, знала, що там, де ми сиділи, це - карцер. І коли дижурний, правдоподібно, віддалився, вона відчинила «очко», поглянула досередини і сказала: «Я передам вам хліба». Ми урадувалися, але по хвилі почали застановлятися, як вона може це зробити. За якийсь час інший дижурний отворяє двері і приносить порядний кусень домашнього хліба та каже: «Одна дівчина передає вам». Це для нас в карцері була велика поміч. Видно, що і між дижурними траплялися людяні.

Третього дня ми дістали зупу, а мали хліб, то перейшло яко-так... Але холод докучав щораз більше, головно, цьому, що був лише в сорочці і підштанцях, босий. Вночі клали ми його коло повного інженера, щоби йому було тепліше. Четвертого дня він почав синіти. Ми його відтирали. А коли побачили, що він ослабає, почали стукати до дверей і кричати, що один захворів і вмирає. Дижурний замельдував старшому. Прийшов якийсь старший, заглянув і пішов. Певно, прийшов перевірити, а за кілька хвилин вернувся і забрав цього хворого. Що з ним далше сталося, чи помер чи виздоровів, не знаю. В тюрмі, як візьмуть когось до іншої камери, то всякий слух про нього пропадає. За якоїсь півгодини той старший прийшов ще раз і випровадив нас всіх.

От так виглядав карцер, от так тюрма нищила здоров'я невинно арештованих.

Четверте переслухання

Довший час не кликано мене на переслухання. Аж по трьох або чотирьох тижнях взивають мене до слідчого. Коли я прийшов, слідчий каже до мене:

- Знаєш, Лиско, я був у твоєму селі, я був у районі, я був у Сасові, я переслухав двадцять шість свідків. Бачиш, скільки я списав паперу, і ніхто на тебе нічого злого не сказав, всі тебе хвалять.

- Аби не перехвалили, - кажу я. - Значить, я буду звільнений?

- Ще скоро не звільнимо. Тепер зима. Треба почекати, аж буде тепло.

Я вже був певний, що моя справа стоїть добре. Певно, рішення пішло до Москви на затвердження.

Я чекав два місяці. За цей час дали мене до другого корпусу, що в подвір'ї, до малої камери, де було нас дев'ять осіб. Камера мала два метри довжини і один метр й сімдесят сантиметрів ширини. Ця тюрма за Австрії була школою поліції. Така камера була, певно, для однієї особи. Тепер нас тут було дев'ять. Як ми клалися спати, то один біля другого, від вікна до дверей. А коли один хотів обернутися, мусів повертатися й другий - це факт.

Був у камері водотяг, була мушля і рура, але води не було. Видно, залишки з давніших часів. Але молоді, як звичайно, збиточні, почали щось там крутити і до рури гукати: «Гальо, гальо!» І на диво відозвався голос. Почали розмовляти руркою від водотягу. Показалося, що говорили з другого поверху і що там є камера для жінок.

- А скільки вас там міститься? - питають наші. Наша камера була в партері.

- Нас тут тринадцять.

- Якже ж ви спите, коли нас тут дев'ять і нам тісно?

- Спимо одна на другій, - була відповідь, гірка відповідь.

А який там міг бути воздух? Чим було віддихати? У нас вгорі була шибка вибита, і це рятувало положення. Так люди мучилися, і то не день-два, а цілими місяцями.

По двох місяцях покликали мене до головної команди МГБ, і там полковник сказав мені, що я звільнений і завтра піду додому. Ще сказав написати свій життєпис і що не буду виступати проти держави. Наприкінці я ще запитався, чи я буду могли правити Богослуження так, як дотепер я відправляв.

- Можете, - відповів.- Чи знаєте, що вже відбувся собор, і у Львові є вже православний єпископ? Ми за віру не караємо.

На слідуєчий день прийшов дижурний і казав збиратися «с вещами». Він запровадив мене до начальника тюрми. Цей поробив записи і, довідавшись, що я маю в депозиті деякі речі і триста рублів, сказав лейтенантові запровадити мене до депозиту. Лейтенант сам пішов до депозиту, а мені казав чекати на коридорі. А вийшовши з депозиту, запровадив мене до брами і сказав: «Можеш йти», а сам пішов в інший бік, нічого не згадуючи за депозит і триста рублів.

На волі

І так я вернувся до Жулич, перебувши в тюрмі около восьми місяців (від серпня 1945 до квітня 1946 року). Це було якраз перед Воскресінням Христовим.

Парохіяни дуже втішилися, бо так довгий час мене не було, та по околичних парохіях щораз більше бракувало священників. Одні були

арештовані, бо не хотіли підписати православ'я, а другі, що зі страху перед переслідуванням підписали, ширили баламутство і замішання між народом.

В Золочеві був арештований о.Плашовецький кілька днів після мене, а сотрудинові о.Квітові заборонили духовні відправи. В Ушні о.Костюк підписав. В Олеську о.Слоневському заборонено відправляти, в Колтові та околиці священика не було.

Я зарядив в цей спосіб, що в неділі і свята пораніше ціле Богослуження відправляв у Жуличах, а сюди приходили вірні з Городилова і Хильчиць. Потім їхав на Богослуження до Сасова.

В Сасові мурована церква була розбита, а стара, дерев'яна, невелика і також ушкоджена. Поляки, виїжджаючи з Сасова до Польщі, не віддали ключів від костела українцям, а урядові громадському. Греко-католики Сасова звернулися до уряду громадського і дістали від нього ключі. Так що наші Богослуження відбувалися в костелі. Костел був обширний, мав форму базиліки і міг помістити багато людей. На Богослуження сходилися вірні із сусідніх парохій: Зозулів, Золочева, Колтова, а навіть Олеська. В неділі і свята коло костела було стільки людей і фір, як на відпустах. Влада Олеського району /до якого належав Сасів - Ред./ спочатку не чіпала мене, бо я в Сасові не мешкав. До Жулич часто приїжджали власті зі Золочева, але вони знали, що я вернувся з тюрми і що мені було дозволено відправляти по-давньому. Та коли довідалися, що сасівці почали ремонтувати парохіяльну хату в Сасові, почали настоювати, щоб я випровадився з Жулич.

- Ви маєте два мешкання, одне в Сасові, а друге в Жуличах, а в Советському Союзі це не дозволяється.

Я не спішився, бо в Сасові хата не була ще готова. Не було стайні, ні стодоли. Але влада зачала мені докучати.

Докучування

Наперед прислали землеміра, щоб обміряв весь ґрунт, що належав до парохії Жуличі. Я парохом Жулич не був і ґрунту жулицького не уживав. Але коли прийшов тимчасово до Жулич, то попросив голову сільради, щоб приділив мені два гектари землі. І це вже знав земельний уряд, і від двох гектарів призначив мені здати шість центнерів збіжжя, які я вже був здав. Решту парохіяльного ґрунту голова сільради не міг винайняти, тож лежав він облогом. Щоб мені докучити, секретар району сказав, що я, як священик, відповідаю за весь парохіяльний ґрунт - чотирнадцять гектарів - і назначили мені шістьдесят центнерів збіжжя як континент і тридцять чотири тисячі рублів податку. Не помогли ніякі представлення, ні завірення голови, що я найняв лише два гектари. Треба було робити спротив до області. В області по вислуханню моєї скарги сказали ще раз написати заяву до району. Мене це здивувало. І я, вернувшись зі Львова, розказую це городському секретареві. Він відповів:

- То шкода робити заяви і скарги. Область не зробить інакше, як район скаже. Найліпше буде, коли поговорите особно з членами районної ради.

Я зрозумів, о що розходиться, і питаю:

- А скільки тих членів районної ради?

- Головних шість, - і вчислив їх.

- Розумієте, я їх не знаю. Найкраще буде, коли ви візьмете їх на пиво і з ними поговорите, - при цьому даю йому дві тисячі рублів.

- Передайте моїй жінці. Знаєте, де я мешкаю?

- Знаю, - відповів я.

Через тиждень знову зустрівся я з тим секретарем і питаю, як справа стоїть. Він каже, що треба ще особно поговорити з головою райради і секретарем партії. Значить, це було замало.

Я поки ще почати з ними говорити, післав секретареві партії індика, а голові гуску, а опісля сам пішов до них. Вони тепер цілком інакше говорили. Секретар, а від нього все в районі залежало, сказав, щоб я ще раз написав заяву.

- А що ж маю написати, я вже заяву писав?

- Пишіть те саме, - відповів.

Голова сказав те, що й секретар, - щоб зробити заяву, а буде прихильно рішене. Я зробив ще раз заяву до райради, виказуючи, як і попередньо, неправильність зарахування за мною всього парохіяльного ґрунту і неслухняність назначеного контингенту і податку. За кілька днів приїхав ровером до Сасова землемір і повідомив мене, що райрада признала мою заяву. Треба лише, щоб я і голова сільради підписали цей протокол. На цій справа хабарництва закінчилася. (Ті два великі урядовці вже і перед тим забрали з мого помешкання два креденси).

Але не закінчилася справа помешкання. Одного дня приносять мені з району наказ, щоб я до двох днів опустив парохіяльну хату. В Сасові половина хати вже була зремонтвана. Я переказав до парохіян Сасова, щоби приїхали фірами і мене перевезли. Ще того самого дня приїхало кілька фір і забрали все, що я мав в Жуличах (дещо немолоченого збіжжя, сіно, інвентар, хатні речі), і нас перевезли до Сасова.

В Сасові спочатку був спокій. Тому, що до Сасова на Богослуження збиралися вірні із сусідніх сіл, я раніше виїжджав своїми кіньми до Жулич, а опісля вертався на Богослуження до Сасова.

Дальші переслідування

По якомусь часі і з цього району, Олеського, прийшло письмо, щоб їхати до Львова і зареєструватися. Я знав, що це значить - поїхати до православного єпископа і там підписати православіє. Я відповів, що я не здоровий і лікуюся. За якийсь час прийшло знов письмо, щоб я їхав. Видно, хтось зі Львова урядував (або Костельник, або канцелярія православного єпископа). І грозили, що замкнуть церкву, коли не поїду. Ми порадилися з церковним комітетом, зібрали в парохії дещо з провіантів і післали як гостинець голові та секретареві. І знову був два чи три тижні спокій.

Та наші Богослуження в Сасові дражнили деяких урядовців. Одного разу приїхав до Сасова секретар партії. А було в цей день свято. Він нікого не застав ні в сільраді, ні в школі. Пізніше на засіданні голів сільрад кричав: «У Сасові голова нічого не значить, там піп всім заряджує». Пізніше вже і директор школи слідкував, які діти ходять до церкви. Певно, і звідси йшли доноси до Львова.

Аж одного дня приїжджає до мене секретар району Пономаренко і православний декан Олеський. Секретар, привітавшись, сказав: «Тому, що ви в старшому віці і не можете поїхати до Львова, ми привезли сюди декларацію приступлення до Православної Церкви з тим, щоб ви підписали. І подали мені на цикльостилю написану такого роду присягу: «Я відрікаюся учення Римської Церкви (і тут вичислені всі ті правди католицької віри, яких не признає

Православна Церква, приміром, главенство Папи, непорочне зачаття Матері Божої і другі), а визнаю це все, що учить Православна Церква (і тут знов вичислені специфічні правди православної віри)».

Я, прочитавши це (мене аж зморозило!), сказав:

- Я цього не підпишу.

- То ми вам замикаємо церкву. Прошу віддати ключі, - сказав секретар. Мені дивним було, що секретар має до церковних ключів, а ще дивніше, що вища влада дозволила мені відправляти, а нижчі це касують. Я сказав, що ключів не маю, взяв паламар, робити порядок в церкві. Пішли, взяли ключі, замкнули церкву і від'їхали.

Після замкнення церкви я відправляв Служби Божі в кімнаті. Це тривало зо три неділі. Дехто приходив до Сповіді до хати.

Церква розбита була в сусідстві парохіяльного дому. Одного вечора чуємо, що хтось у церкві товчеться. В церкві копула і частина даху були розбиті, а зруб стояв і захристії були неушкоджені. В одній захристії стояла залізна каса, порожня. Коли дався чути стукіт, я і жена вийшли подивитися, хто там товчеться. Бачу: двері отворені, а були заложені дрючком, а всередині поміж кавалками бляхи і грузу ходять чотири солдати, а між ними секретар Паламаренко. Секретар удає, що мене не впізнав, питає: «Хто тут хазяїн? Тут є залізна каса. Ми хочемо її забрати до району». Я відповів, що ця каса є власністю церкви, і я не можу нею розпоряджатися. Для цього є комітет церковний, прошу до нього удатися. Нічого не відповіли - вийшли. Слідуючого дня приїхали машиною і, нікого не питаючи, виволокли касу, вложили на машину і повезли.

Не минуло два дні, як приїхав хтось з району (мене навіть не повідомили) і в присутності голови сільради зробив протокол, що в церковній касі знайдено дві брошури протирадянського змісту, і казав голові сільради цей протокол підписати. Нічого не бачив, а мусів підписати. При від'їзді сказав, що священник за ті брошури буде відповідати. Я був спокійний, бо до каси було два ключі (один у провізора, другий у мене). Без провізора не міг би я нічого вкладати, а від двох літ, як я виїхав до Жулич, я і свій ключик передав церковному комітетові. Можна припустити, що брошури придумали на це, щоби мати підставу до мого арештування, а при тім неправно забрати церковну залізну касу.

Знову арештують (1948р.)

Советська влада вже другий раз шукала причини, щоб мене заарештувати. А не знайшовши, вигадали брошури, про які я нічого не знав. Одного дня пополудні з'явився у нас один капітан, а за ним лейтенант і четверо солдат та заявили, що мають зробити у мене ревізію. Я вже привик був до різних незаконностей і не противився. Переглянули всі мої шафи, книжки, забрали касетку з документами, срібними польськими монетами, нову шкіряну течку і сказали збиратися, заявляючи, що я арештований.

Я попрощався з женою і домашніми та й пішов в асисті тих військових, які запровадили мене на постерунок місцевої міліції. Там я пересидів цілу ніч і бачив, як ці військові міліціанти змінювалися щогодини і виходили. Рано о шостій годині приїхала підвода, і я в товаристві цього капітана, лейтенанта і двох жовнірів від'їхав до району, до Олеська. По дорозі мої конвоїри задержались

коло підгорецького бровару на пиво. Директор бровару ще спав. Його збудили. Поки він отворив пивницю, минуло з півгодини. Одного солдата лишили при мені, а самі пішли до пивниці на пиво. Директорові бровару, коли він прийшов до мене привітатися, я вложив у руку годинник, який був при мені, з тим, щоби передав жені.

Коли мої асистенти вийшли з пивниці, ми поїхали просто до Олеська. Там примістили мене знову на міліції, де я перебув дві доби. Про харч зовсім не дбали. Я попросив одного чоловіка, що там з'явився, щоби попросив котроїсь сусідньої жінки півлітри молока, і за хвилину він приніс. На другий день я зробив це саме. Тут в Олеську доперва показали мені ордер на арешт. Переглянули мою касетку з документами. Свідоцтва, відзначення, контракти та інші документи подерли і кинули до коша, срібні монети (я мав десяти- і п'ятикоронівок срібних польських на п'ятсот корон) розділили капітан з лейтенантом між собою. Також і цю касетку металеву з ключиком, і нову шкіряну течку забрали зі собою.

Як я опісля довідався, кілька днів після того приїхали до Сасова і забрали всі мої книжки: наукові, духовні і світські, два лексикони і журнали. Я мав книжок дві шафи.

Другого дня до Олеська привезли до мене ще монаха-студита з Унева, і нас разом тягаровим автотом повезли у Львів. По дорозі задержалися в Яричові і там на міліції пересиділи ми більше як чотири години, аж зовсім смерклося. Видно, що ці МГБ-исти поїхали ще по одного арештанта. Бо коли пізно ввечері нас всадили на авто, привели також одну паню, як я опісля довідався, жену лікаря з Лопатина, якої мужа арештували день перед тим. Був це, видно, час нагінки не лише на священників, але і на світську українську інтелігенцію.

До Львова ми приїхали ооколо одинадцятій години. По дорозі був сильний вітер, і до того так холодний, що я мусів обвинутися ковдрою, яку мав зі собою. Це було 22 жовтня 1948 року.

Я знов у тюрмі на вулиці Лонцого у Львові. Після замельдовання і запису на дижурці перевели ревізію до нага (у нас цю ревізію переводили в одній убікації, а паню взяли до іншої). Я знав цю процедуру вже з попереднього арештовання, коли-то підчас цієї операції пропали мені сто п'ятдесят рублів, схованих під підшивкою. Тоді примістили мене і монаха в порожній камері на третьому поверсі, де вікно було розбите і вітер шибав, як надворі, і не було кому вставити вікна. Ми в плащах сиділи (розуміється, на землі) і в плащах спали.

По кількох днях привели до нашої камери третього, інженера-українця із Запоріжжя, що працював у Львові. З ним у Львові була його донька, що студіювала в інституті. Він так переїнявся своїм арештованням, що три дні сидів непорушний, плакав і до нікого нічого не говорив. Журився донькою, що її можуть звільнити зі школи, а він нічим не може їй допомогти.

В тій камері ми перебули більше як місяць. На переслухання нас не кликали. А в камері було щораз зимніше. Ми почали скаржитися перед дижурним: нас лише троє, печі нема, замерзнемо. По якомусь часі прийшов якийсь старший і перепровадив нас до іншої камери, де було повно в'язнів.

На Лонцкого

Хочу розповісти, який був режим у тюрмі. Як я вже казав, тюрма мала два корпуси: один зовнішній, що тягнувся фронтом вздовж вулиці Льва Сапіги (потім - Сталіна), від півночі вул. Лонцкого, а від полудня вул. Перацького. В подвір'ю був другий корпус, триповерховий. Камер було около двохсот. Камери були більші і менші. Менші - в другім корпусі. Для жінок і мужчин були осібні камери. Тоді, як мене другий раз заарештовано, камери були майже всі повні. Тоді було приблизно дві тисячі заключених осіб, з них около сто священників. Порозуміння між камерами не було. Часом перестукувалися, часом продірали стіну і передавали карточки або папіроси, але це давало мало відомостей. Ні книжок, ні часописів не було. Як я вже попередньо казав, в камерах обстановки не було ніякої. В куті лише стояла дерев'яна або бляшана параша. На підлозі сиділи, їли, спали, часом грали в шахи, зроблені з хліба.

Розпорядок дня був такий: Вставання о шостій годині. Дижурний йшов коридором, дубинкою стукав до кожних дверей і кричав: «Падйом!». Всі вставали. О пів до сьомої дижурний отворяв двері, щоби винести «парашу». Це робило двоє в'язнів. Двоє других йшли по воду для миття. Після умиття була спільна молитва. Спочатку дижурні перешкоджали, відкривали двері і говорили: «Не шуміть», а з часом перестали перешкоджати. О сьомій годині приносили хліб на цілий день. Стільки порцій, скільки було душ у камері. Потім чути було, що тягнуть коридором великий казан зупи. Дижурний відкривав двері, в'язні гусаком ставали коло дверей зі своїми шальками, а куховарка кожному наливала по одній варешці зупи. О дванадцятій годині знову йшов такий котел зупи, а опісля другий з кашею. Ввечері - часом зупа, часом чай, а часто і нічого. О дев'ятій вечора дижурний знову переходив коритарем з дубинкою і кричав "Отбой", значить, - спати. Вночі лише часом переривав тишину і сон всім дижурний, коли приходив кликати на слідство, що звичайно відбувалося вночі. Харч в тюрмі був дуже слабонький. Тому кожний з нетерпеливістю чекав на передачу.

Передачу можна було діставати що дві неділі. Сотні людей щоденно чекали під брамою тюрми, бо в'язні були поділені на групи. Хто приніс передачу, мусів замельдувати у дижурного, подати заяву, хто, що і кому дає. Мішок чи кошик передавалося дижурному і треба було чекати цілими годинами на зворот опакowania. Дижурні переглядали, часом заносили до начальника. Начальник не раз задержував передачу. Також і слідчі мали право задержати, а щойно по протоколі дати, або ні. В камері ті, хто діставали передачі, ділилися з тими, що не діставали.

Раз на пів місяця, а часом раз на місяць був прохід. За другим корпусом був город; в тім городі були чотири невеликі загороди, огорожені високими на чотири метри дошками. Туди ми виходили на прохід. Ми йшли парами. На коридорі один дижурний йшов попереду, а один за нами. Коли ми ввійшли до загороди, двері замикали. Ми мали ходити даліше парами в колі цієї невеличкої загороди. А дижурний вилазив на вишку і звідти дозорував порядку. Він міг дозорувати згори і другі загороди. Такий прохід тривав чверть години.

Рівнож раз або два рази в місяць була баня, зглядно, душ, при тім всю одежу із себе і ту, що була в камері, давалося до прожарки.

Найбільш неприємна була перевірка по камерах. Час від часу впадало до камери чотирьох, гейби опришків, перебраних у халати з криком:

«Розбиратися!» Треба було розбиратися донага, одержу і білля кидати на середину камери і ставати під стіну. Вони переглядали і ревизували кожний кусник одержу і кидали на іншу купу, а всі нагі цілий цей час мусіли стояти під стіною. Опісля ще казали відкривати уста і розкращувати ноги, чи нема чогось схованого. Здається, головню шукали ножів. Виходячи, говорили: «Одевайтесь». Тоді кожний починав шукати свої речі. Нагий, а коли в камері було около тридцяти осіб, то час минав, а взимі легко можна було перестудитися. Не трудно представити собі, як така перевірка відбувалася в жіночій камері. Не дивно, що многі тратили здоров'я, а були случаї, що попадали в божевілля.

Та найприкріше в тюрмі - це переслухання на слідстві. Не раз приходили зі слідства з синяками по цілім тілі, так що ми робили оклади із зимної води. Раз прийшов зі слідства молодий хлопець так збитий, що лежав кілька тижнів. Спочатку не міг говорити, а з вуха цілий час текло. Один молодий вірменський священник був так побитий, що на ногах поробилися йому рани і довший час не міг ходити. На слідство дижурний носив його на плечах.

Розкажу, що я сам перебув на цьому другому слідстві. Може, через місяць після мого замкнення визивають мене на слідство. Викликування відбувалося в цей сам спосіб, як попередньо я вже сказав. Коли я з'явився перед слідчим, то пізнав, що тим разом мою справу веде інший слідчий, не той, що провадив при першому арешті. Це мене дещо занепокоїло. Будуть щось нового видумувати. Певно, ті брошури...

Слідчий початково показався привітним, казав сідати, випитував, які маю студії, чи я вчився філософії, чи знаю Канта. Та тут в розмові показалося, що він про Канта нічого не знає, хіба те, що був німцем. По таким вступі запитав, чи я читав в церкві посланіє Митрополита Андрея про проголошення Самостійної України. Це питання заскочило мене несподівано і, не бачучи в нім нічого злого, відповів: «Я всі посланія Митрополита був зобов'язаний, коли це відносилось до вірних, відчитати в церкві». Але по хвилі я пригадав собі (а це вже минуло сім літ, як це послання було видане), що цієї неділі, коли я мав читати це послання, мало відбутися торжественне проголошення Самостійності України на ринку, заряджене повітовим старостою, і в програму цього торжества входило відчитання Митрополичого послання. Тож я уважав, що читати це послання в церкві є лишнім. І тому в церкві я його не прочитав.

Коли слідчий почув це пояснення, то став дуже лихий і некультурний у своїм поведженні.

Була між заключеними версія, що слідчий, коли поведе слідство так, що оскаржений буде засуджений, то дістає сімдесят п'ять рублів премії, а суддя, коли засудить, дістає сто рублів премії. Тому слідчі змушували різними способами до зізнань, хоч би неправдивих, найрадше побоями. Тому і мій слідчий був такий сердитий, коли я сказав, що не читав в церкві послання Митрополита Андрея. Опісля я чув, що багатьох священників судили за те, що вони читали це послання.

Мій слідчий, не маючи поважніших закидів, а щоби конче щось знайти, мав між своїми документами мій зошит з рефератом: «Як душпастир має приготовлятися до проповіді». Реферат був виголошений на Душпастирському Курсі в Золочеві 1937 року. В цьому рефераті було таке місце: «Хоч безбожництво поширює свою пропаганду і до нас, а большевицька диктатура гірша від царської, мимо цього проповідник не повинен вдаватися у проповіді в

полеміку з ворогами, а старатися доказати відповідні правди християнської віри і моралі». Здається, в цій гадці нема нічого до заперечення. А однак слідчий вчепився цього речення і почав кричати, пощо я таке написав і звідки я знав про диктатуру. «Я знаю з часописів, та й усі, хто читає про большевизм, знають, що там є диктатура пролетаріату, і то страшна диктатура. Я не знав, що про це не вільно говорити. А впрочім, цей реферат був виголошений 1937 року, тож большевицькі закони мене не зобов'язували».

Він затиснув зуби, зробив несамовиту міну, приступив ближче до мене і зі злістю вдарив мене кулаком по лиці так сильно, що зуб з коронкою вилетів. Коли я скривився і сказав: «За що мене б'єте?», він копнув мене чоботом вище коліна так, що три тижні нога була опухла і боліла. І все, як збожеволілий, кричав: «Нащо ти так писав?» Цей слідчий називався Осадчук. Він держав мене тоді на слідстві дев'ять годин (від десятої вечора до сьомої ранку). Я не міг так довго встояти і кажу йому: «Мене ноги болять, чи можу сісти?» Він відповів: «Стій». Я тоді оперся на стіну, постояв деякий час, а вкінці сам без дозволу сів на підлозі. Він цілий цей час щось писав.

По кількох днях визвали мене знов на слідство. Я йшов вже огірчений до слідчого. А він тимчасом видвигнув ще один, третій, закид. Витягнув зі столика брошурку, а що не була розрізана, вийняв з кишені цизорик, розтяв і почав читати. По хвилі перестав читати і сказав: «Нащо ти ті брошури переховував?»

Я відповів, що це не моя брошура і я про неї нічого не знаю. Мені розказували, що при ревізії в розбитій церкві знайдено дві брошури, чи це ті - не знаю, знаю лише, що як зближалися війська, багато осіб хоронило свої речі в церкві. Потім бомба, що вдарила в церкву, порозкидала всі ті речі і книжки по підлозі церкви. Дехто ходив і вишукував між грузами свої речі. Одного дня приїхав сам секретар району Пономаренко і ввійшов до розбитої церкви, хоч двері були добре підперті, і чи він тоді зауважив, чи хто йому сказав, що в захристії стоїть залізна каса. Він хотів її забрати. Коли я йому сказав, що це власність церкви і церковна рада тим розпоряджається, вони вийшли. Слідуючого дня приїхали і без ніякого дозволу забрали касу і вивезли до району. На другий день приїхав хтось з району до сільради і сказав, що в касі знайдено дві протирадянські брошури. Коли б і так, то я за це не можу відповідати, бо ключі від каси не були у мене.

Так я пояснював. Але це нічого не помагало, сердився і тримав мене в своїй канцелярії цілими годинами. Часом, як виходив, запроваджував мене до комірки, де був вуголь і всяке дрантя, і там мусів я пересиджувати годинами. Коли щораз завертав до тих брошур - він все щось собі писав і так мимоходом кидав тут і там питання - я покликався на свідків, що ключа від каси у мене не було. Я просив покликати паламаря Йосифа Вільчинського, через якого я, як перепровадився до Жулич, передав мій ключ від каси комітетові церкви в Сасові. Як я опісля довідався, паламар довший час ключа комітетові не віддавав і одного разу між порозкидуваними речами і паперами знайшов одну чи дві брошури і всадив їх до каси. Чи це були ті брошури, я не знав, і Вільчинський як неграмотний, певно, також не знав. Я не хотів на слідстві сказати, що він з дяком якісь книжечки (як він сказав) до каси вкладав, щоб їх не обтяжувати, а покликав Вільчинського за свідка на це, що ключ від каси не був у мене.

По довшім часі мене завізвали знов до слідчого. Як я там прийшов, в канцелярії застав вже Вільчинського. Видно, що слідчий вже з ним говорив, і

тому не дозволив мені ні одного питання поставити. Як я ввійшов, слідчий запитав його:

- У кого були ключі від церкви?
- У отця, - відповів.

На це я:

- Не ходить про ключі від церкви, бо церква була розбита, то ключі і так були непотрібні, але я хочу поставити питання: у кого був ключ від каси?

- Не дозволяю ставити питань.
- Я на це покликав свідка.
- Мовчи. Підеш до карцеру.

Чи він здурнів, - подумав я. А він даліше почав кричати:

- Що ти думаєш? Може, він вложив ті брошури? Він неграмотний. Хочеш його застрашити. Ти думаєш, що ще вернеш і будеш розказувати? - А звертаючись до паламаря, вигукнув: - Не верне! Тут зігниє!

От таким красномовством пописувався товарищ Осадчук, і то в присутності мого паламаря. Показував свою культуру, а радше свою ненависть до священника і до Церкви.

Я вже нічого не говорив. Не дозволяє, то не питаю. На тім скінчилося то славне переслухання.

Ще потім визивав мене раз чи два в менш важній справі: питав, чи належу до УНДО (Української національно-демократичної організації).

- Формально не належу, але передплачую часопис «Діло».
- Належите до УКС (Український Католицький Союз)?
- Цей Союз щойно почав організовуватися Митрополитом Андреем, але діяльності ще ніякої не оказував. Цей Союз був в роді всесвітньої «Католицької Акції» і я, як священник, поділяв його цілі.

Ніхто не припускав би, що читання чи передплачування «Діла» і приналежність до Українського Католицького Союзу стало так дуже каригідним ділом. Та це побачимо вкінці, коли прочитаємо вирок, надісланий з Москви «Особим Совещанієм»: «За приналежність до банди протирадянської націоналістичної організації приговорюють вас на десять літ трудових лагерів». А може, це відносилось до тих загадкових брошур?

На передостаннім переслуханні слідчий сказав: «На другий раз буде закінчення слідства». Я не знав, що при закінченню слідства має бути прокурор і що слідчий має прочитати всі протоколи, тому я цього не вимагав.

Як я прийшов на це послідне слідство, слідчий запитав, чи я маю щодо слідства якісь зауваги.

- Маю, - відповів я.
- А які?

- По-перше, не все ви записували до протоколу так, як я говорив, приміром, про читання митрополичого послання. По-друге, ви не дозволили мені поставити питання до свідка, на якого я покликавався.

- Ну, то я зроблю осібний протокол, - сказав і списав це все, що я сказав.

Чи він цей протокол долучив до попередних, - хто його знає. Скоріше можна припустити, що ні.

При кінці цього переслухання він пригадав собі карцер і сказав: «Ти маєш піти до карцеру». Я думав, що він жартує. Але він був не з таких, а я знав, чим карцер пахне, і вернувшись зі слідства, почав приготовлятися до нього. І

справді, по короткому часі дижурний отворяє двері, визиває мене і провадить до карцеру. Я вже перед тим приготувався, взяв тепліше білля, теплі шкарпетки і мішочок з цукром.

Карцер був дещо інший. Підлога камінна, але хоч суха. З мене також зняли плащ і блюзу - я залишився в споднях і камізельці. В кімнаті я сам і, як звичайно, ні де сісти, ні де лягти. Походив по кімнаті сюди-туди, аж змучився, поробив дещо фізкультурних рухів і сів на камінній підлозі. Зимно. Не можна було всидіти. Вечері нема, бо в карцері дають лише вранці, раз на два дні, порцію зупи. Прийшов вечір. Положитися спати нема де. Я порадив собі в цей спосіб, що мішечок з цукром, який мав у кишені, підложив під зад, а оперся о стіну, ще і руку підложив, і так сидів, дримаючи. Та довго так не можна було всидіти. Я вставав, ходив і знов сідав. Цукру ставало щораз менше, бо я потрохи з'їдав. І так перебув ніч одну, а потім день і другу ніч.

За два дні, під вечір, закликали мене з карцеру на дижурку. Там приїхало двох МГБ-истів і питали мене про одного мого парохіянина, якому закидали, що застрелив капітана Капустинського. А що це сталося після мого арештовання, то я про це нічого не знав. По тім короткім дізнанню випровадили мене з дижурки вже не до карцеру, а до моєї камери. От так закінчилося моє слідство.

В Золочівській тюрмі

Після закінчення слідства декотрі арештовані діставали карточки, що вони призначені на суд і чекали, коли їх покличуть, звичайно до суду при вулиці Мохнацького. А декотрі не діставали карточок, то був знак, що їх справа піде на рішення «Особого Совещання» до Москви. Я такої карточки не дістав і тим був дуже невдоволений. Я думав, що перед судом буду міг боронитися і всі ті надужиття слідчого Осадчука виказати. Невдовзі, бо по кількох днях, визвали кількох нас з нашої камери, а також і з других камер «с речами», значить, зі всіми своїми речами.

Нас зігнали, як оселедців, до одної камери, а було це під вечір, і там, стоячи тісно один коло другого, перебули ми цілу ніч. Над ранком випровадили нас на подвір'я, поуставляли четвірками, роздали по порції хліба і по дві малі сухі рибки (це був цілоденний харч). Заїхав «чорний ворон», це є чорне, велике, крите авто, яким перевозили в'язнів, і почали нас пакувати до цього авта. Розуміється, що нас було більше, то авто мусіло повертатись кілька разів. Ми не знали, де ми їдемо. Автами відвезли нас на головний (товарний) двірець. Там нас знову поуставляли в четвірки і перерахували. По хвилі притягнули два «столипінські» вагони і туди нас заладували.

Столипінські вагони - це особливі вагони для перевезення проступників. В тих вагонах все заграбоване: і вікна, і двері. Нагорі є місця лежачі. Двері замикали на ключ, і по коридорі ходив солдат з револьвером.

Ми не знали, куди нас везуть, аж коли потяг став на станції в Золочеві і наші вагони відчепили, ми пізнали, що їдемо до тюрми в Золочеві. Видно, в тюрмі у Львові було переповнено, тому на очікування рішення ОСО в Москві перевезли нас до тюрми в Золочеві.

Тюрма в Золочеві містилася в колишнім замку короля Собєського. Це середньовічна будівля із грубими на півтора метра мурами і великими

кімнатами. Замок був оточений високим валом, так що з гостинця його майже не було видно. А будова велика. По тім валі ходила варта, двоє солдатів.

Від залізниці до тюрми (около двох кілометрів) вели нас четвірками. Перед тюрмою нас задержали. Оподалік стояло кілька жінок, певно, на когось чекали. Між ними я впізнав знайому, а і вона мене впізнала, бо піднесла руку на привітання, а я також рукою дав їй знак, щоб вона повідомила жену, що я є тут у Золочеві. Ця стріча була для мене дуже придатна, бо за два дні я вже мав передачу, коли другим аж через місяць дозволили скомунікуватися з родиною.

У Золочеві в тюрмі було дещо краще жити, як у Львові. Камери тут були обширніші, тут спали ми не на підлозі, а на залізних ліжках з матрацами. На середині стояв стіл і дві лавки. Також в час обіду і вечері страви подавали в бляшаних мисках. В Золочеві можна було писати жалоби і скарги, давали папір і чорнило, але начальник тюрми, як я переконався, не відсилав тих письм.

У Золочеві я перебув більше як три місяці, від квітня до кінця червня 1949 року. При кінці червня приїхав якийсь капітан, викликав кожного з осіб і відчитував кожному вирок. Коли я ввійшов до його кімнати, він почав читати: «За приналежність до антисоветської банди українських націоналістів засуджується на десять літ трудових лагерів». Це вичитав і додав:

- Прошу підписати.

- Я цього не підпишу, - сказав я.

- Чому? - запитав.

- Тут, видно, зайшла помилка. Я до банди ніякої не належав, мене за приналежність до банди українських націоналістів не оскаржували, і на слідстві про приналежність мою до банди не було ні слова. Це помилка, і тому не підпишу.

- То я з вами пізніше протоколярно ту справу переведу.

І так я відійшов, не підписавши. Він протоколярно справи не перевів і мене більше не кликав. Ми ще побули в Золочеві кілька днів. Тих, що дістали вирок, дали до іншої камери, певно, щоб не розносити відомостей про засуди, а були засуджені на п'ятнадцять, двадцять і двадцять п'ять літ.

Нас кожного фотографували з числом на грудях і по кількох днях в цей сам спосіб, ц.е. сталінськими вагонами, відвезли назад до Львова, - тим разом не до тюрми на Лонцкого, а на «Пересильний пункт».

На Пересильнім пункті

На Пересильнім пункті ми перебули більше як місяць, а життєві умови були тут гірші, як в попередніх тюрмах.

Пересильний пункт - це комплекс будинків, огорожених високим «забором» - десять корпусів, де були приміщені арештовані, і прочі службові будинки. Корпуси були переповнені арештованими. Були корпуси для мужчин, були і для жінок. Тут можна було бачити, скільки наших жінок і дівчат, інтелігентних і селянських, було арештовано та засуджено, коли їх цілими сотнями випроводжували на прохід.

Наскільки корпуси були переповнені, можна судити по дев'ятому корпусі, де я був. Цей корпус був одноповерховий, надолі і нагорі, крім інших ублікацій, було чотири більших камери. В кожній камері було по сімдесят осіб. Одні лежали на цементовій підлозі, другі на долішніх нарах, треті на горішніх нарах. На верхніх нарах звичайно були молоді. І, як звичайно, виправляли жарти.

Тіснота була жахлива і духота, а при тім - блощиці. Одного дня на стіні, там на вищих нарах, кров'ю з блощиць написали великими буквами «Сталін». Дижурний, коли прийшов і побачив, засміявся, а потім накричав і казав зішкратити.

Харч тут був обильніший. Давали багато капусти і гороху, та й не щадили омасти. Але що це були горячі дні, декотрі залишали на мисках, головню, капусту. А задуха і горяч так докучали, що майже всі сиділи напівголі, а молоді ставали на верхніх нарах і коцом робили вітер. Спасінням було це, що майже щоденно випроваджували нас на подвір'я на прохід.

На пересильному пункті я мав видження з женою. Це був один-одинокий раз, коли вдалося побачитися і то несподівано, за цілий час мого сидження в тюрмі і опісля в лягрі.

На пересильному пункті я знов писав жалобу на моє слідство, та відповіді не було ніякої. Я переконувався щораз більше, що їм не ходить про справедливість, про закон, а лише, щоби відірвати мене від душпастирської праці.

Дорога до лагрю

Це був пересильний пункт, тож треба було бути готовим до дальшої дороги. І от з початком серпня прийшов наказ збиратися «с речами».

Я мав з собою ковдру і хотів її передати додому, щоб не мати тягару в дорозі. Робив до начальства просьбу, але не дозволили і, взагалі, з тюрми нічого не вільно було передавати, щоб тим не подавати якихось знаків.

Вже під вечір випровадили нас з пакунками на подвір'я, перерахували і запровадили до якоїсь шопи, де ми переночували, як хто міг, в бруді, в поросі, на своїм пакунку та в тісноті. Слідуючого дня запровадили нас на інше широке подвір'я, де ми на сонці перебули цілий день.

На це подвір'я спровадили також транспорт жінок. Один селянин, вже старший віком, впізнав свою жону, також стару, яка зблизилася дещо ближче, і так вголос дещо порозмовляли. Під вечір запровадили нас ще на інше подвір'я, і там ладували на «чорні ворони», а ті відвозили на залізничну станцію. Нагадувалося мені, як-то колись невільників виводили і не трактували за людей.

На головнім двірці ладували нас до товарних вагонів. Ці вагони були переділені так, що надолі приміщалися одні, а нагорі другі арештовані, в середині вагона- провізорична оборна.

Вагонів було тридцять кілька, значить, много вивозилося засуджених. А куди? Ніхто не знав. З нами їхала кухня і кілька санітарок. І ніхто не хотів сказати, куди їдемо.

Ми їхали вісім днів. Вночі було зимно. Ми лежали на дошках, під голову кожний клав свій мішок, а накритися не було чим. На щастя, я мав з собою ковдру, якої у Львові не дозволили передати додому, тож до мене під ковдру горнулося вночі трьох сусідів.

Найприкріші в дорозі були нічні перевірки. Вночі приходив дижурний з лампою і кричав: «Всі в один кут». Ті, що були надолі, зараз вставали і збігалися в один кут, а ті, що були нагорі, зіскакували вниз і тиснулися до перших. Потім була команда: «В другий кут! Бігом!» І ми бігли в другий кут. Підчас того, як ми переміщалися в другий кут, він нас числив. Часом

помилився. Треба було назад завертати. І таких бігів було не раз два-три. А потім знов наказ: «Бігом на місця!» Я спав нагорі, то не так легко було видряпатися. Ті, що були надолі, допомагали. Таких перевірок було дві-три кожної ночі. Були ще опукування, і то сильні, молотками ззовні вагона - як контроль, чи хтось якоїсь дошки зі стіни вагона не виломав.

В Брянську задержався потяг пів дня. У Москві також стояв кілька годин. З Москви ми їхали в північно-східнім напрямі у Мордовську АССР.

Мордовська околиця - багниста, лісиста, але грубих дерев не було видно, лише берізки. Також управного поля не багато, жита і пшениці не видно було, ані стерні, хоч це був серпень, лише овес і гречка. Оселі також убогі, ніде не було видно порядних домів, ні расової худоби, а населення ходило в личаках.

Чотириста тридцять кілометрів за Москвою є станція Потьма. От там ми заїхали і там висіли.

В лагері

В окрузі Потьми советська власть побудувала цілий ряд лагерів для арештованих. За мого перебування в тім окрузі було тридцять шість лагерів. Були окремі лагері для мужчин і окремі для жінок. Були лагері і для малолітніх. Була особна залізнична лінія, яка з'єднувала ті лагері і довозила до них людей і провіант.

Як виглядав лагер?

Майже кожний лагер був збудований на площі трьох-чотирьох гектарів землі. Ціла площа була огорожена парканом із кругляків висотою понад чотири метри, щільно зі собою зіставлених. Зверху цієї огорожі був потрійний колючий дріт. Перед тією огорожею, на віддалі, може, двох метрів, був другий ряд нижчих колів, рідше установлених, зате сильно оплетених також колючим дротом. Між однією і другою огорожею що кілька днів ми під наглядом копали лопатами землю і граблями загромождували, щоби, коли б хтось, мимо тих всіх загороджень, хотів утікати, по слідах було пізнати.

Крім цього, на всіх чотирьох кутах лагери були вежі, так звані «попки», на них вдень і вночі вартували озброєні карабінами вартіві. До огорожі не можна було приступати, а вночі її освічували рефлектори зі всіх чотирьох попок.

До лагери був лише один вхід, але вхід мав дві брами, з одного і другого боку сильно обдротовані. Коло брами була дижурка і варта. Коли хтось в'їжджав, або входив до лагери, то дзвонив до дижурки. Дижурний дивився у віконце і отворяв першу браму. Коли той хтось в'їхав чи ввійшов, першу браму замикали і робили ревізію. Щойно після ревізії відкривали другу браму і випускали.

Здавалося, що в лагері буде легше життя, як в тюрмі, а тут показалася мала різниця.

Як виглядав лагер всередині?

У кожному лагері було шість-вісім бараків. Старі бараки були менші, а новозбудовані - великі, і видно було, що лагери розширюються. Крім бараків, були ще інші будинки: будинок адміністрації, їдальня і кухня, пекарня, лазня, сушилка, де взимі сушили валянки всі ті, що ходили на роботу, магазин /склад – Ред./ на одягу і карцер. Як хто чим провинився, приміром, спізнився на перевірку, або коли підчас ревізії знайшли у когось ніжик, то всаджали до карцеру.

А що представляв собою барак?

Це був чотирикутний будинок, внутрі заставлений двома або трьома рядами нар так, що між тими рядами можна було проходити лише поодинокі.

А що таке нари?

Це специфічність лагерів. Це є така споруда замість ліжок, на якій може лежати чотири особи, відділені від себе, дві надолі і дві нагорі. Цілий барак був заставлений такими нарами. В бараці пересічно було п'ятдесят нар, отже, в бараці поміщалось двісті осіб. А коли в одному лагері було шість, або вісім бараків, то означало, що в нім знаходилося приблизно півтори тисячі осіб.

В околиці Потьми було тридцять шість лагерів, то можна собі уявити, скільки в'язнів було в однім таким лагернім гнізді.

Над лагерами найстаршим комендантом був генерал. За час мого семилітнього перебування там я два рази його бачив, як він візитував лагер.

А що ми робили в тих лагерах?

Як ми приїхали до Потьми, то перший лагер, де ми призупинилися, був у самій Потьмі і мав число 18. Тут ми перебули цілий місяць карантину. Наш барак був відділений від других кільчастим дротом, і з бараку ніде, крім до оборної, не вільно було цілий місяць виходити. Інші бараки цього лагеру заготовляли дрова на опал, рубали і звозили. Були і верстати: кравецький та шевський.

Після відбуття карантину перевели нас до лагеру число 14, віддаленого на кілька кілометрів від Потьми. Ми йшли пішо, хоч дорога була болотниста. Ми несли свої пакунки. Деякі нездужали нести. Дижурний, коли бачив, що хтось зі своїм пакунком опізняється в ході, казав: «Брось!» Тоді пакунок кидали на дорогу, а підвода, що їхала за нами, збирала.

В чотирнадцятому лагері я стрінув д-ра М.Дзеровича. Він був завідуючим тамтешнього стаціонару. В тім лагері була кравецька майстерня. Фабрика від лагеру була на віддалі одного кілометра. Так само, як лагер, була огорожена високим парканом. Площа фабрики поділена була на дві частини. В одній були три будинки, просторі, з двома рядами машин до шиття, порушуваних електрикою. Крім цього, був магазин /склад - Ред./ для матерії та вшитої одежі, була їдальня, слюсарня і будинок для закрійників. В другій половині цієї площі стояла парова машина з високим комином, яка давала енергію електричному моторові, а він рухав всі машини швейні. Тут також був склад дров для парової машини.

Щоденно о сьомій годині ранку виходило з лагеру коло шістсот заключених до фабрики, а вертались о сьомій вечора. Обід діставали там, на фабриці. О сьомій годині вечора, коли та перша партія верталась, виходила друга партія в такому ж числі на нічну зміну, яка поверталась о сьомій ранку. Так що фабрика була день і ніч в русі. Продукція йшла конвеєрним способом. Були закрійники, були «нумеровщики» (в т.ч. о.Зарицький). Бригадир подавав поодинокі частини одежі першому, другому і т.д., так що кінцева машина віддавала готову одягу з петельками і гудзиками.

Щоденно десятки штук даної одежі виходили з фабрики, і були на подвір'ю таблиці, які виказували число денної продукції. Не раз деякі в'язні обчислювали, який дохід мала держава з лагерів.

До фабрики звичайно брали молодших. Хто не був кравцем, брали на два-три тижні на науку, а потім саджали за машину. Ми, старші, заготовляли дрова для парової машини, робили лад на подвір'ї, взимі згортали сніг і т.п.

Через півтора року перевели мене на сьомий лагерь. Це був великий лагерь, а при ньому велика фабрика футлярів */корпусів - Ред./* до радіоприймачів. Там був великий тартак. Вагонами привозили з ліса грубі клеци, ми сортували їх, возиками по шинах завозили на тартак. Там їх розрізали на дошки. Опісля на циркулярках розрізували на дрібні дощини, в сушилках висушували, а опісля на верстатах вирізували різні частини до футлярів. В інших верстатах клеїли ті дощини казеїною, перед тим почистивши глянцпапером, і так повставали скринки для радіо. Пізніше ті скринки обвивали папером і по чотири разом опаковували дерев'яним опакуванням і складали в магазин */склад - Ред./*. А коли приїжджала залізниця, то цілими вагонами забирала їх як півфабрикат до іншої фабрики, де ті футляри полірували і вставляли в них апаратуру.

Я був також і в дев'ятому лагері.

Тут стрінувся я з єпископом Чарнецьким. Він був дуже люблений і шанований всіма. Помагав потребуючим.

Бараки були переповнені, і тому гігієнічні обставини були лихі. Многі хорували. Там стрінувся я з парохіянином Николаєм Вільчинським з Хмилеви та одним мадярським священником, у якого я міг дістати вина до Служби Божої. Вина до лагерів не допускали, а він займався малярством, тож між фарбами міг передержати вино. Ми вставали о п'ятій годині, правили Службу Божу, коли другі спали, а о шостій годині, коли всі вставали, ми вже були по Службі Божій. Там був також наш священник з перемиської дієцезії.

По кількох місяцях перевели мене і других на восьмий лагерь, призначений для старих. Він мав опінію режимного, тож і відносини в нім були лихі. Взагалі, в тих лагєрах, де була більшість молодих в'язнів, які працювали у фабриках, харч був трохи кращий (декотрі, що виробляли більші норми, діставали на обід дві каші). У восьмій лагері для старих харч був лихий, і для мене цей лагерь спричинив багато прикростей. Видно, організм мій був вже перемучений. В тому лагері я працював коло квітів. Праця не була тяжкою, але треба було майже цілий день перебувати на сонцю - садити, полоти, підгортати, поливати, носити воду і т.п. І та праця на сонці мені шкодила. Часто боліла голова.

Одного разу в тому лагері, як я злазив з вищих нар, дошка зсунулася і так мене вдарила в одне місце, що я три місяці перележав у стаціонарі. Коли я вийшов із стаціонару, то захорував на ногу (запалення нерва). Це, правдоподібно, прийшло від застудження. Оборна була віддалена від бараку більш як на сто п'ятдесят метрів. А вночі не дозволяли виходити з бараку в споднях, і дуже це перестерігали. А взимі, в часі морозів або сльот, чоловік, вставши зі сну, коли вийде, легко може перестудитися. А там в зимнім бараку не раз три-чотири рази треба було виходити.

Одного разу вночі, коли я вставав, почала мене боліти нога, так що я не міг вбрати шкарпетки, а взувся лише при допомозі сусіда. Лікар приписав масовання, та це мало помагало. Я ходив з палицею, а по якомусь часі нога так розболілася, що я мусів пожитися в стаціонар, і там перележав мало що не два роки. Лікування не було майже ніякого. Лікар-жид збував чим-небудь. При огляданні казав: «Я не бачу, щоб нога опухла, або почервоніла. Ви не є хворі». Коли я жалівся старшій лікарці, що часом приходила на контролю, і просив, щоби мене

вислали до одинадцятого лагери, де були лікарі-спеціалісти, вона відповіла, що мені треба сірчаних купелів, а у них нема. «Як будете на волі, будете лічитися».

Аж одного дня пішла чутка, що якась комісія об'їжджає лагери, переглядає справи і декого звільняє. Приїхала і до нашого лагери. Всі були насторожені, який буде вислід. Пополудні прийшов наш лікар (я лежав у стаціонарі) і прочитав вісьмох, яких комісія звільнила. Між ними було і моє ім'я. Як опісля ми довідалися, ця комісія звільнила і кількох здорових. Чи таке рішення щодо тих, що були в стаціонарі, вийшло з причини їх недуги, чи як відповідь на їх жалоби, не знати. В кожному разі звільнили декотрих, хоч речинець /*термін - Ред.*/ ім не вийшов. Приміром, я відсидів сім літ, а були й такі звільнені, що мали сидіти двадцять п'ять літ.

Всіх звільнених перевезли автами до іншого лагери, де чекали на рішення з Москви, коли можуть з лагери виїхати. А це тривало ще три місяці.

Поворот з лагери

Я вертався хворий. В тому часі чекання треба було написати до родини, або до знайомих, щоб потвердили, що приймуть даного «на іждівеніє», а хто був хворий і не міг сам їхати, треба було постаратися провідника. Так було зі мною. Я повідомив родину, щоби прислали таку заяву. Коли прийшло з Москви, що я вже можу їхати, я зателеграфував до жени, щоб по мене хтось приїхав.

Приїхав дочка чоловік Стефан Купчик. До бараку його не впустили, а казали йому поїхати на центральний лагерний пункт, щоби дістати відпускний документ і пропуск на залізницю третього класу. Також дали на дорогу два хліби і трохи маргарини.

Дорога додому була з різними перешкодами. Насамперед в Потьмі треба було чекати на сполучення пів дня. В Москві на стації украли мені валізу. З Москви до Львова того дня не було особового /*пасажирського - Ред.*/ потягу, лише поспішний. Треба було доплачувати за три особи, бо настоятелька посліднього мого бараку, коли побачила, що я маю провідника, дала йому під опіку одну стару жінку з Тернополя, а вона не мала грошей, тож треба було і за неї доплатити сорок кілька рублів. І так заїхали до Львова. Києва ми не бачили, бо переїхали його вночі. Це було в марті 1955 року.

У Львові я заїхав до доньки і зятя, бо жена після мого арештовання на приходстві в Сасові мешкала лише два місяці. Їй казали хату опустити. Інакше була б мусіла оплатити всі податки з приходства. Завсігди був такий претекст /*привід - Ред.*/, щоби вигнати з хати. А коли хто не вибрався, то заарештовували. Тому жена вибралася до доньки, що мешкала у Львові.

Вернувши додому, я відразу думав про лікування своєї недуги. Донька удалася до доктора Барвінського, який у Львові мав опінію доброго спеціаліста, але він сказав, що він не є від нервових недуг, а поручив лікарку. Та лікарка прийшла на запрошення до мене додому, перевірила недугу і сказала, що прийме мене на лікування у клініку.

В означений день я пішов у клініку. Я йшов тоді, правда, з паличкою попід руку з зятем, але своїми ногами. Перший день я перележав на коридорі, бо було переповнення. На другий день взяли мене до салі.

За два дні лікарка приписала мені парафінові оклади. Після другої процедури я ще зайшов при помочі санітарки до салі. Там заснув, а коли по

короткому часі пробудився, я не міг рушити правою рукою і ногою. Лікарка була здивована і сказала, що це скоро перейде, а головний лікар сказав, що процедура була невластиво застосована, бо треба було оклади давати по черзі, наперед на одній нозі, а опісля на другій і на коротший час.

Потім здержали оклади і всяке лікування, доки параліч не відійде. Я перележав там около двох місяців і вернувся додому...

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Дружина, порадиця і помічниця

Дружина о.Володимира Лиска - Іванна - може служити ідеальним зразком самовідданої дружини галицького священика та достойної матері, талановитої, освіченої і водночас скромної, жертвної.

Походила вона з давнього священичого роду, народилася у 1888 році, була донькою відомого галицького священика о.Михайла Цегельського, пароха і декана Камінки Стумилової (тепер Камінка Бузька) на Львівщині, сестрою відомого політичного і громадського діяча Льонгина Цегельського. Красуня Іванна з ранніх літ відзначалася великими і різносторонніми здібностями та лагідною і мрійливою вдачею. Вона отримала ґрунтовну освіту, чудово грала на фортепіано, володіла чотирма іноземними (а згодом ще й російською) мовами. Вчительки-німки з елітного пансіонату у Вайсвассер на Моравії пророкували їй славу малярки, а викладачі української вчительської семінарії у Львові відзначали її літературні здібності і радили братись до письменницької праці.

Та доля розпорядилась інакше. Двадцятирічна Іванна виходить заміж за молодого теолога Володимира Лиска і стає вірною дружиною священика та надійною помічницею в його діяльності як громадського діяча і просвітителя. Вона брала активну участь у різних громадських організаціях, особливо багато праці вклала у організацію побудови пам'ятника Маркіянові Шашкевичу на Підлисецькій горі, бо була заступником голови Комітету по будові цього пам'ятника. Часто приходилось їй працювати тимчасовою вчителькою, бо о.Володимир Лиско, приходячи на парохію в місцевість, де не було української школи (як це мало місце в Городку і в Сасові), в першу чергу брався за заснування приватної української школи і поки спроваджував учителів, дітей навчала його дружина. Іванна Лиско користувалась великим авторитетом у парафіянок, до неї йшли за порадою у всіх своїх клопотах і сумнівах, всім вміла допомогти, не раз слова «Так сказала їмость Янця» ставали остаточним і беззаперечним аргументом у вирішенні конфліктів і непорозумінь.

Ця глибокоінтелігентна і надзвичайно скромна жінка народила і виховала семеро дітей - двох дочок і п'ятьох синів. Всі - гарні, здібні, працьовиті і доброзичливі до людей. Дивилась на них - і раділо материнське серце, забувались недоспані ночі, тяжкі пережиття двох воєн, переслідування священичої родини польською владою через чітку національно-патріотичну позицію всіх членів сім'ї... Діти - це було її велике щастя. Але це - і її пекучий біль...

Бо коли після війни прийшла «переможна» советська влада і кровавою рукою почала насаджувати в Галичині свої «порядки» і свою «культуру», ці діти, виховані в традиціях патріотизму і справедливості, не могли миритися з несправедливістю і безчинствами. І почорніла доля матері...

Після арешту о.В.Лиска були заарештовані і їхні сини – о.Роман і Юрій.

Ще трьох синів, Маркіяна, Олександра-Андрія і Михайла, закрутила круговерть війни, і зникли вони з материнського ока, роками не знала вона, чи живі вони, і лиш гаряче молилась Богові, щоб вберіг їх. Згодом стражденна

мати довідалась, що Маркіян загинув у бою, а Андрій і Михайло вижили і опинилися в діаспорі, вже не довелось їй зустрітись з ними. Зрідка приходили вістки, що живучи один у Сполучених Штатах, а другий в Канаді, зайняли вони солідне положення в суспільстві, користуються загальною повагою та є активними у громадському житті української діспори.

Іванну Лиско, цю страдницю матір і дружину, після арешту о.Лиска викинули з приміщення плебанії просто на вулицю. На щастя, найстарша дочка, Володимира, змінивши місце проживання і прізвище (оскільки вийшла заміж), уникла репресій. Жила у Львові і вчителювала. При ній і знайшла притулок мати. І хоч жила ця сім'я в злиденній трущобі, ніколи не нарікали на долю.

Друга дочка, Люба, була дружиною судді Зенона Лешньовського і емігрувала з ним до Америки. Працюючи там звичайною робітницею на трикотажній фабриці, вона жертвовно допомагала батькам та всій родині в Україні.

З великою гідністю і святою терпеливістю несла свій хрест Іванна Лиско. Можна подивляти, як вміла тамувати свій душевний біль, звідки черпала сили ця тендітна жінка, коли носила, а потім висилала передачі чоловікові та синові, коли роками розшукувала сина Романа чи хоч правдивої інформації про його смерть і місце поховання. Ця жінка ніколи не дбала про себе, про свій відпочинок, своє призначення бачила у турботах про ближніх. Найбільше дбала, щоб діти і внуки росли достойними людьми, корисними Богу й людям. І вчила цього насамперед своїм прикладом, своєю безкорисливою любов'ю.

Довго служило ближнім це добре серце, та вичерпались його можливості, наступив інфаркт, і лікарі признались у своєму безсиллі. Забираючи до себе цю гарну душу, Бог дарував їй ласку висповідатись і запричащатись. І здійснено це було через нашого митрополита Володимира Стернюка. У той час, в 1965 році, о.В.Стернюк працював фельдшером на «швидкій допомозі», приїхав за викликом у складі кардіологічної бригади, побачив, що стан хворої критичний, і, ледь закінчивши своє чергування, поспішив до неї (яку добре знав і дуже шанував) із Святими Тайнами. Це була велика втіха для вмираючої. Спокійно відходила з цього світу Іванна Лиско, та все ж в останні хвилини кликала синів своїх Романа і Маркіяна, про обставини смерті яких і місце поховання так і не довідалась. Знала лиш, що загинули за благородну ідею - за волю України.

Ось така доля однієї із славних українських їмостей-матерів, яких мусим пам'ятати і духовні традиції яких мусимо продовжувати, коли хочемо здобути для себе і своїх дітей щасливе майбуття.

Доля дітей о.Володимира Лиска

У о.Володимира та Іванни Лисків було семеро дітей:

1. дочка Володимира, 1911 р.н.
2. дочка Любов, 1912 р.н.
3. син Роман-Іларіон, 1914 р.н.
4. син Андрій-Олександр, 1916 р.н.
5. син Маркіян, 1920 р.н.
6. син Михайло, 1922 р.н.
7. син Юрій-Мар'ян, 1930 р.н.

Всі вони при хрещенні отримали ще ім'я Марія, як вияв особливого набоженства родичів до Матері Божої.

Всі вони - здібні і добрі, освічені й культурні, доброзичливі до людей, були для оточення зразком взаємної любові. Та долі їм випали тяжкі, про що мусимо хоч коротко сказати.

Володимира Лиско-Купчик (1911-1976).

Закінчила школу-пансіонат німецьких монахинь у м.Бельсько та Учительський Семінар у Львові. Поляки не хотіли допустити її до учительської посади. Заснувала і певний час провадила Марійську дружину на парохії свого батька у с.Сасів на Золочівщині, потім разом із товаришкою Лідою Мінцинською відкрили власну крамницю у Львові.

В час війни вийшла заміж за Степана Купчика, який завідував філією «Маслосоюзу». Мала одну дочку Лїду.

Змінивши прізвище і місце проживання, єдина з родини, що залишилась на Україні, уникла репресій. Вчителювала у львівських школах, вважаючи своїм обов'язком оберігати дитячі душі від нищівного впливу несправедливої безбожної системи.

Була єдиною опорою матері, яку після арешту о.Лиска вигнали з плебанії на вулицю. Дбала про передачі ув'язненому батькові та братам Романові і Юрієві. Найважче переживала загибель у тюрмі брата Романа, свій біль вилила у поемі «Романе! Де Ти?»

Померла 20 червня 1976 року у Львові, похована у Винниках недалеко своїх родичів.

Любов Лиско-Лешньовська, 1912 р.н.

Вийшла заміж за суддю Зенона Лешньовського, якому як українцеві поляки не давали посади в Галичині. Працював біля Кракова.

Після війни емігрували до Америки.

Працюючи в Америці робітницею на трикотажній фабриці, Люба Лешньовська регулярно посилала на Україну посилки, чим вагомо допомагала рідним, які перебували у скрутних обставинах. Може служити зразком

родинної жертвності, доброти і патріотизму. Має двох дітей, Олега і Іванку, яких гарно виховала в українському дусі.

Зараз мешкає у Клівленді. Є членкинею 33-го Відділу Союзу Українок Америки.

О.Роман Лиско (1914 - 1949?)

Роман Лиско народився 14 серпня 1914 року в м.Городку на Львівщині. В 1938 році закінчив Львівську Богословську Академію. Одружився з Неонілею Гуньовською, донькою о.Матвія Гуньовського - пароха с.Махнівці на Золочівщині. Висвячений в 1941 році, душпастирював у с.Колтів Оліївського деканату, потім - у с.Белзець

Відмовившись перейти на православ'я, у 1947 році втратив можливість відправляти у своїй церкві. Переїхав до Городка і душпастирював підпільно.

8 вересня 1949 року був арештований. Перебував у тюрмі на вулиці Лонцого, звідки не вийшов. Обставини і дата смерті невідомі. Офіційна дата смерті (14.X.1949р.), яку разом з реабілітацією дала влада у 1954р., суперечить свідченням спів'язнів, від яких чули, що був там і пізніше та піддавався жорстоким тортурам.

Андрій-Олександр Лиско (1916-1991)

Закінчив політехнічний інститут у Празі. Студював історію України в Українському Вільному Університеті. В 1950 році емігрував до Сполучених Штатів Америки. Працював там інженером при будові та експлуатації мостів. Рівночасно викладав історію України у суботній «Рідній школі». Власним коштом спорядив підручник з історії України на українській та англійській мовах.

Брав активну участь у суспільному і церковному житті української громади Америки: був головою УККА, заініціював першу українську радіопрограму, був головою товариства «Свята Софія», секретарем Патріархального товариства, активним членом НТШ.

Гідно продовжуючи традиції свого батька, щедро жертвував на церковні та національні цілі (наприклад, на собор св.Софії у Римі - 20 тисяч доларів). У своєму тестаменті заповів 20 тисяч доларів на потреби Львівської Духовної Семінарії.

Помер у м.Денвері. Згідно заповіту його прах перевезено в Україну і поховано в могилу батьків.

Маркіян Лиско (1920-1945?)

Будучи студентом Львівської Політехніки, вступив до Української Дивізії. З кінцем війни перейшов до лав УПА. Воював десь у Карпатах, потім на

Радехівщині. Звідти люди переказали, що він в час облави загинув разом із товаришем біля с.Павлова Радехівського району в 1945 році. Подробиці і місце поховання невідомі.

Михайло Лиско, 1922 р.н.

Почав студіювати медицину, але, вболіваючи над долею рідного краю, вступив до Української Дивізії. Воював. Перебув американський полон в Італії. Емігрував до Канади. Одружився з італійкою Ліною Зіоріо. Має двоє дітей.

Працював будівельним інспектором. Тепер - на пенсії. Мешкає у м.Калгарі в Канаді.

Юрій-Мар'ян Лиско (1930-1998)

Закінчивши школу у 1949 році, поступив до Львівського фізкультурного інституту, але вдалось закінчити лиш один семестр. Відколи під час арешту батька він гостро вказав емгебистам на недопустимість їхнього брутального поводження, слідкували за ним, виявили знайомства з підпільниками, хотіли арештувати. Пробиував скритись. За ним влаштували справжнє полювання, підстреливши, затримали і засудили на десять літ ув'язнення. Сім літ каторжно працював на шахтах Воркути.

У 1957 році був звільнений. Повернувся до Львова. Закінчив Львівський електромеханічний технікум, був дуже сумлінним і працелюбним працівником, пройшов шлях від елекромонтера до головного енергетика.

Помер на праці 13 серпня 1998 року. Залишив дружину Марію, дочку Ірину, сина Володимира і троє внуків. Похований у Винниках біля Львова недалеко батьків та старшої сестри.

Останні роки життя о.Володимира Лиска

Невдовзі після повернення із ув'язнення з далекої Мордовії отця Лиска спіткало нове важке випробування. Під час лікування у Львівському медінституті раптово трапився повний параліч із втратою мови. З одного боку, це був результат лікарської помилки, бо не виявили підвищеного артеріального тиску і назначили протипоказані теплові процедури. З другого боку, можливо, дався взнаки перенесений в ув'язненні струс мозку. Ціною великих зусиль медиків, родини і власної сили волі вдалось повернути мовлення і певну рухомість. Однак права рука і ліва нога залишились нерухомими.

Отець з дружиною оселились у своїй хаті в Городку, де проживала невістка Неля (вдова о.Романа Лиска) з трьома дітьми. Вісім літ прожив там, не виходячи з хати. По кімнаті міг пересуватись лиш з допомогою, на подвір'я вивозили отця на візочку.

Та ніколи о.Володимир не нарікав, ніколи не залежувався у ліжку. Щодня відправляв Службу Божу, на якій, крім родини, все була одна монахиня - надзвичайно статечна сестра Глікерія (на жаль, невідомо, з якого згромадження і як її прізвище) та декілька побожних людей, ревних католиків. Не раз приїжджали і колишні парафіяни із Сасова, приїжджали взяти шлюб, охрестити дитину, висповідатись.

Траплялись і інші візити - приходили представники влади з перевітками та обшуками. В один такий прихід кагебістів о.В.Лиско втратив рукопис свого життєпису, над яким трудився не один день і не один місяць. Боляче пережив це і почав все спочатку, подбавши цього разу про надійний сховок для них. І тепер ми маємо можливість ознайомитись з ними.

Крім споминів про своє життя, о.Володимир Лиско працював ще над теологічно-історичними творами. Залишив два об'ємні рукописи під назвами «Життя Ісуса Христа» та «Орлеанська Діва». Вони ще чекають своїх упорядників і читачів.

В останні роки життя о.Лиско вів досить інтенсивну переписку як в межах України, так і з закордонням. Переписувався із своїм братом Нілем - о.Миколою Лиском, ЧСВВ, який жив і працював у Бразилії, а також із своїм свояком о.Михаїлом Ренькасом із Польщі. Тепер важко сказати, як частими були ці контакти і яким шляхом здійснювались. Листи знищувались після прочитання, але немало було забрано і під час обшуків.

Дуже тішився о.Лиско, коли його відвідували священники. Це були його однодумці, люди подібної долі, а що могли багато ходити і їздити, то були для отця бажаними носіями новин та вражінь. Годинами тривали їхні задушевні розмови...

Найчастіше бував о.Петро Каблак, котрий відбувши ув'язнення, таке традиційне для священників, які твердо обстоювали свою віру, замешкав у м.Городку у своєї доньки Ольги та зятя, теж репресованого о.Василя Галія. Мешкали вони на тій же вулиці Підгірній, і о.Каблак був частим гостем у домі Лисків. Традиційна партія в шахи була улюбленою розвагою отців.

До речі, любов до шахів о.Лиско прищепив всім своїм онукам. Не раз в час літніх вакацій організовував справжні шахові турніри, в яких брали участь зять Степан, невістка Неля і четверо онуків: Олесь, Любко, Дзвінка і Ліда. Як приємно згадуються тепер ті часи!..

Часто вступав «на коротко», як він казав, о.Василь Галій, завжди енергійний, діловий, у поспіху. Він працював на цивільній праці і підпільно душпастирював. Все приносив о.Лиску цікаві книжки, свіжі часописи та масу новин. Отець Володимир, в свою чергу, розповідав, що вдалось почути із закордонних радіопередач, бо завдяки захопленню свого внука Олесья радіосправою мав зібраний ним багатохвильовий радіоприймач, що на той час було рідкістю.

Зі Львова приїжджали провідати о.Лиска отець-доктор Ігнатій Цегельський, брат дружини, та його син о.Артемій Цегельський. Оба теж відбули ув'язнення. Іноді приїжджав із Нового Роздолу невістчин швагер о.Микола Боднар. Він теж відмовився перейти на православ'я, і йому вдалось уникнути арешту. Він закінчив шоферські курси і працював шофером на «швидкій допомозі». Потайки відправляв Богослужіння вдома та по селах.

В 1963 році о.Володимир Лиско вирішив продати хату в Городку і придбати якесь житло у Львові. Хотів мешкати разом з донькою Володимирою і одночасно покращити їй житлові умови, бо проживала з родиною у злиденному тісному помешканні без будь-яких вигод. З Городка ж на той час вже виїхали всі внуки, Олесь і Любко - на працю, Дзвінка студіювала у Львові.

Час, поки полагодиться справа купівлі-продажу і переїздів, постановив перебути у Винниках коло Львова у своєї сестри Теофілі, вдови по о.Йосифові Осташевському, який помер у Харківській тюрмі. Коли сестра зустрічала його, висідаючого з авта, промовив до неї із ніяковою усмішкою: «Бачиш, Фільцю, я приїхав до тебе вмирати». «Що за невеселий жарт», - подумали присутні, та ці слова виявились пророчими.

19 вересня 1964 року о.Володимир Лиско помер у Винниках. Там і похований. Похорон відбувався в день Різдва Пресвятої Богородиці, що був і днем уродин покійного. Вся родина була під враженням слів отця, які він вжив на початку своїх «Споминів» і які не раз повторяв: «День моїх уродин був замінний своїм торжеством і дивний мав вплив на ціле мої життя». А похорон був замінний безперервним дощем, від чого ще більш вражаючою була його багатолюдність. Приїхали колишні парафіяни із Городка, Сасова і прилеглих сіл та Золочева. З'їхалась багаточисленна родина. Дуже багато приєдналось людей винниківських, які, фактично, не знали отця, але довідавшись, що це католицький священик, захотіли провести його в останню путь.

Похорон відправляли о.Василь Богонюк, о.Василь Галій, о.Ігнатій Цегельський і о.Артемій Цегельський. Були ще й інші священики, прізвищ яких не називали, дотримуючись уже звичної конспірації.

Так закінчилося земне життя одного з найдостойніших галицьких священиків, життя всеціло посвячене Церкві і народу.

Життя о.Володимира Лиска - це сторінка історії нашої Греко-Католицької Церкви. І дякуймо Богу, що можемо прочитати її, написану чесною, безкомпромісною рукою одного з її діячів.

Бібліографія**I. Публікації о.Володимира Лиска:**

/ які збереглись у родинному архіві/:

Окремі видання:

1. Теологія а університет. Львів, 1910.
2. Про чистилище. Львів, 1917.
3. Наша мета (Місійні проповіді). Львів, 1926.
4. Дорога поєднання (Проповіді про сповідь). Львів, 1930.

Статті о.В.Лиска у часописі «Нива»:

1. «Ще в справі місій», Л., 1925, ч.6, стор.188
2. «Душпастир і вимоги часу», Л., 1926, ч.7-8, стор.251
3. «Пастирська власть і вимоги нинішнього часу», Л., 1938, березень, стор.85-91

Уривки із спогадів о.В.Лиска:

«Так наvertsали на православіє». «За вільну Україну», 1991, 22.III., 4.IV., 9.V., 15.V.

II. Публікації про о.Володимира Лиска:

1. Ювілей заслуженого священика і громадянина. /25-ліття душпастирської праці о. В. Лиска/. «ДІЛО», 1935, 8серпня, Ч.209, стор.5
2. Похорон священика-ісповідника в Україні. «Українські вісті»(в Америці), 1964, 22 жовтня.
3. Життя незвичайне і світле. «Просвіта», 1991, липень.
4. Життя з печаттю Пресвятої Богородиці, «За вільну Україну», 1992, 19.IX.
5. Священик і громадянин. «Поклик сумління», 1993, №4.
6. Мучеництво галицьких деканів. «Світло», 1996, січень.
7. Життя з печаттю Різдва Пресвятої Богородиці. «Світло», 1997, лютий.
8. Сила молитви матері. «Місіонар», 1996, лютий.
9. Юрій Михайло Цегельський. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову. «Смолоскип», USA, 1992, стор.33, 470, 477, 489, 490-500, 506, 507, 509, 514, 516.